

NR I 1996

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö
Professor Erik Cinthio, Lund
Arkivarie Bengt Danielson, Lund, redaktör
Högskolelektor Gert Jeppsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Landsarkivarie Anna Christina Ulfsparre, Lund

Innehåll

	Sid.
Lars Hallberg: »Slå hjärtat sönder i dem!«	
Gustav Vasas aktioner i Blekinge och Tyskland mot forna dackemän	1
Eva Helen Ulvros: Kvinnor i grosshandlarfamiljen Winberg i Karlshamn under 1800-talet	20

»Slå hjärtat sönder i dem!«

Gustav Vasas aktioner i Blekinge och Tyskland mot forna dackemän

Av Lars Hallberg

Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm

Dackefejden 1542–43 var ett stort hot mot Gustav Vasas regeringsmakt och efter upprorets kuvande vidtog uppretningsaktioner inte bara i Småland och angränsande svenska landskap utan också utanför rikets gränser. Dackemän, som tagit sin tillflykt till Blekinge och Nordtyskland, spårades upp, greps och – inte så sällan – avrättades eller mördades av den svenske kungens utsända soldater och agenter.

Artikeln återgår på ett, nu omarbetat, avsnitt i en C-uppsats i historia vid Stockholms universitet 1977, *Dackefejdens efterspel*.

Vid midsommartiden 1542 utbröt Dackefejden, det största allmogeuupproret i Sveriges historia. Upprorets ledare Nils Dacke tillhörde en småbondesläkt från Södra Möres skogsbygder och angränsande delar av det danska Blekinge. När framgångarna kulminerade mot årets slut behärskade Dacke och hans anhängare större delen av Småland, Öland och södra Östergötland och Gustav Vasa hade tvingats till dagtingan med upprorsmännen. Senvintern 1543 led dock allmogehären ett avgörande nederlag. Dacke sårades och blev senare i slutet av juli skjuten till döds på andra sidan blekingegränsen.

Dackefejden hade utgjort ett mycket allvarligt hot mot Gustav Vasas regeringsmakt, också genom de aktioner som på kontinenten förbereddes av åtskilliga av Sveriges och den svenske kungens fiender. T.o.m. från den tysk-romerske kejsaren kom det sändebud till Nils Dacke på den gamla biskopsborgen Kronoberg, men denne avvisade understöd därifrån. Under sin återstående regeringstid fruktade Gustav Vasa dock ständigt nya uppror i samverkan med angrepp från fientliga makter i Europa.

Den första moderna, vetenskapliga framställningen om Dackefejden med dess bakgrund, förlopp och följder gavs av Lars-Olof Larsson i avhandlingen *Det medeltida Väre*

1964.¹ Denna grundläggande undersökning har senare följts av flera arbeten av honom; särskilt kan nämnas boken *Dackeland*.² Larsson har visat att upproret hade sin främsta orsak i ett skärpt skattetryck från kronans och frälsets sida. De av tidigare forskning framhävda handels- och kyrkopolitiska faktorerna skjuts i bakgrunden.

Dackes utländska förbindelser och kontinentala furstarnas och svenska landsflyktingars konspirationer mot den svenske kungen har undersökts av Gottfrid Carlsson³ och av Sven Lundkvist, som utrett Sveriges utrikespolitiska förvecklingar i allmänhet.⁴ Sveriges relationer med Danmark under Brömsebroförbundets tid och därvid också stridigheterna vid blekingegränsen under 1540-talet har även behandlats av Georg Landberg.⁵

Tidigare forskning har sysslat med Gustav Vasas relationer till högt uppsatta före detta kungatjänare eller kyrkomän i landsflykt. I denna uppsats däremot är intresset främst riktat mot personer ur allmogens led, deras tillvaro i exil och de aktioner som kungen och hans tjänare vidtog i Blekinge och Tyskland för att gripa och döda dem. I det kamerala källmaterialet – fogderäkenskapernas utgiftsnotiser och saköreslängder samt den kungliga räntekammarens böcker – framträder många i övrigt obemärkta personer. Inledningsvis

ges en orientering om det utrikespolitiska läget under Gustav Vasas tid.

Gustav Vasa och förhållandet till Danmark och Tyskland

Den nordiske unionskungen Kristian II hade under 1520-talets första år avsatts i både Sverige och Danmark och därefter tvingats i landsflykt. Under ett misslyckat försök att återta de förlorade kronorna fängslades han 1532. Kristian, som tillbringade resten av sitt liv i dansk fångenskap (han avled först 1559), upphörde därmed inte att vara ett allvarligt hot mot regenterna i Sverige och Danmark. Han hade varit gift med en syster till kejsar Karl V och de båda döttrarna i äktenskapet gjorde med sina gemåler anspråk på de nordiska kronorna. Den äldsta dottern Dorotea var gift med pfalzgreven vid Rhen, Fredrik, och den yngre Kristina med hertig Frans av Lothringen. En annan tronaspirant var hertig Albrekt av Mecklenburg, som var gift med en systerdotter till Kristian. Kejsar Karl V kom bland annat genom sina släktförbindelser att spela en betydelsefull roll vad gällde de nordiska tronfrågorna.

En annan politisk makt på kontinenten av betydande vikt för Norden var det Schmalkaldiska förbundet, som bildats 1531 av ett antal lutherska furstar för att värna den evangeliska tron. En närmare anknytning till det protestantiska Norden vore en naturlig sak för förbundet, men många problem var förbundna härmed. En inte oviktig komponent i förhållandet mellan Sverige och förbundet var Berend von Melen, som tidigare varit i Gustav Vasas tjänst men nu tjänade en av förbundets ledare, kurfursten av Sachsen.

Under årens lopp närmade sig Gustav Vasa än den ena, än den andra av de båda motpolerna i Tyskland – kejsaren med bundsförvanter och det Schmalkaldiska förbundet. Politiken i Tyskland var över huvud mycket komplicerad. Gentemot Sverige samverkade

många furstar och andra enskilda personer – förenade genom antagonismen mot den svenske kungen – trots hemvist i skilda religiösa och politiska läger.

På kontinenten företogs många konspirationer riktade mot de nordiska regenterna. Under Grevefejden 1534–1536 var Lübeck ursprunglig motståndare till Gustav Vasa och hertig Kristian av Holstein, senare Kristian III. Lübecks trupper, anförda av greve Kristofer av Oldenburg, gick till angrepp på Danmark. Man anknöt till de lägre ståndens gamla förkärlek till Kristian II, som skulle befrias och återuppsättas på tronen. Till Lübecks bundsförvanter hörde hertig Albrekt av Mecklenburg. Även kejsar Karl V försökte utnyttja situationen för att insätta pfalzgreve Fredrik som nordisk härskare. På den lybska sidan och för Kristian II agerade även flera landsflyktiga svenskar eller tidigare kungatjänare.

1541 ingick Sverige och Danmark ett förbund i Brömsebro. Traktaten reglerade på många sätt förhållandet mellan de båda grannländerna och i enlighet med dess bestämmelser sände Danmark hjälpstyrkor till Sverige för att slå ned dackeupproret.⁶

Under Gustav Vasas regering gick många svenskar i landsflykt, särskilt efter det att kungen under andra hälften av 1520-talet hade inlett en konfiskatorisk och reformatorisk kyrkopolitik. I de främmande länderna verkade de för att med utländsk hjälp störta kung Gustavs regering. Ledande gestalter bland dem var exbiskopen av Skara, Magnus Haraldsson, som efter »västgötaherrarnas uppror» gick i landsflykt 1529, och Gustav Vasas mångårig kammarmästare Olof Bröms, som lämnade sitt hemland 1537. Mot slutet av 1530-talet uppehöll dessa sig i Danzig, men omkring 1540 flyttade de till Rostock i Mecklenburg.

Även flera av den svenska regeringen inkallade tyskar lämnade under årens lopp Sverige som personliga fiender till Gustav Vasa. En av dem var den tyske riddaren

Berend von Melen. Han hade under 1520-talets första hälft varit befälhavare för Gustav Vasas legotrupper men tvingats lämna landet. Herr Berend, som var mycket uppskattad i de evangeliska kretsarna och vän till Martin Luther, var under flera decennier en av kung Gustavs allra bittraste motståndare.

Det stora allmogeupproret 1542 väckte naturligtvis sensation bland Gustav Vasas motståndare på kontinenten. Omfattande åtgärder drogs i gång för att bistå upprorsmännen och störta den svenske kungen. De båda landsflyktiga biskop Magnus och Olof Bröms understödde på många sätt hertig Albrekts av Mecklenburg och senare pfalzgreve Fredriks ivriga försök att utnyttja det svenska upproret, om möjligt med kejsar Karl V:s hjälp, för att avlägsna Gustav Vasa från tronen. Avsikten var att bistå de kämpande bönderna med trupper från Tyskland och Nederländerna. Planerna hann dock inte sättas i verket innan det småländska upproret slagits ned. De båda tronpretendenterna hertig Albrekt och pfalzgreve Fredrik liksom de landsflyktiga svenskarna gav dock inte helt upp hoppet. Under de närmaste åren oroades den svenske kungen ideligen av budskap och rykten om stämplingar på kontinenten.

Ett svårt slag för konspiratorerna var den fred i Speyer, som kejsaren våren 1544 slöt med Gustavs bundsförvant Kristian III. I fortsättningen tappade pfalzgreven, som samma år kort före fredsslutet hade blivit kurfurste av Pfalz, rätt mycket av intresset för ett nordiskt äventyr. Sin förbindelse med den ivrige hertig Albrekt av Mecklenburg upprätthöll han tills vidare, men under loppet av år 1545 inträdde en brytning dem emellan. Kurfursten upphörde dock aldrig helt att drömma om Sveriges kungakrona.

Hertig Albrekt höll ända till sin död 1547 fast vid sina svenska tronkrav och behöll, dock utan framgång, sina planer på ett krigståg mot Gustav Vasas rike. Även hans äldste

son och efterträdare Johan Albrekt hade sådana tankar. Under dessa omständigheter hade de svenska flyktingarna i Tyskland tills vidare en någorlunda tryggad tillvaro på mecklenburgskt område.⁷

I april 1545 inlöpte underrättelser till Sverige att krigsfolk samlades i Tyskland för ett anfall mot Sverige eller Danmark. Man förmodade att kurfurst Fredrik och hertig Albrekt samt eventuellt också de vendiska hansestäderna stod bakom detta. Samtidigt skulle företaget förberedas i Blekinge.⁸

Det fanns verkligen grund för den oro som uppstod i Sverige. Hertig Albrekt hade sedan Dackefejden vid flera tillfällen aktivt verkat för att få till stånd ett anfall mot Sverige. Vintern 1545 samlade hertigen folk för en aktion mot Sverige. Han sökte därvid få de vendiska hansestäderna och det Schmalkaldiska förbundet till hjälp. Meningen var att han och kurfurst Fredrik skulle samverka. Fredrik hade sökt få bistånd från kejsaren, men denne ställde sig avvisande till ett företag mot Danmark-Sverige och därför inträdde i april en förändring i kurfurstens hållning. I april och maj 1545 kunde hertig Albrekt alltså inte påräkna någon effektiv hjälp från kurfurstens sida.⁹

Gustav Vasa, liksom tidigare Kristian III, vidtog åtgärder för att möta det tyska hotet. Med hänsyn härtill avskog de vendiska städerna hertig Albrekts vädjan om hjälp. Dennes stöd var således obetydligt. I mitten av maj tänkte man sig visserligen bland hertigens förtrogna att överföra trupperna på nederländska skepp till Sverige, då man hade underrättelser att bönderna i Småland var oroliga och upproriska, men hertigens stora planer rann ut i sanden. Under förra hälften av juli 1545 var faran tills vidare över för Sveriges del.¹⁰

Jakten på dackemän i Blekinge 1543–1544

Ända från Dackefejdens utbrott anklagade Gustav Vasa befolkningen i Blekinge för

understöd åt de upproriska. Inte bara allmogen utan i första hand borgarna i de bleking-ska städerna, främst Ronneby med dess från Lübeck bördige borgmästare Henrik Hoffman, påstods hjälpa Dacke och hans män. Särskilt under resningens första tid fick upprorsmännen också verksamt understöd från delar av blekingeallmogen och borgerskapet i Ronneby.¹¹

I samband med upprorets krossande våren och sommaren 1543 tvingades upprorsmän fly över gränsen till Blekinge. Nils Dacke själv blev i slutet av juli uppspårad och dödad i Rödeby skog i Blekinge.

De svenska fogdarna sände sina knektar över gränsen för att oskadliggöra de flyende dackemännen.¹² Kronobergsfogden Jören Jönsson, som i högsta grad tog till sådana metoder, framförde hösten 1543 till Gustav Vasa klagomål mot länsmanen på Sölvesborg, Verner Parsberg, som beskylldes för att beskydda tjuvar och förrädare och hjälpa dem över till Tyskland.¹³ Parsberg själv hade däremot tidigare på hösten i brev till sina överordnade förklarat sig beredd att bistå de svenska fogdarna vid uppspårandet av upprorsmän i Blekinge, först och främst Per Skrivare, som varit med om att förråda Dacke men nu med flera andra rymt till skogen.¹⁴

Våren 1544 lyckades fogden Nils Persson, som i omgångar sände flera rotar knektar ner i Blekinge, gripa flera dit avvikna dackemän, som varit med om mordet hösten 1542 på hans företrädare som fogde i Östra och Uppvidinge härader i Småland, bland dem »förrädareprästen» Elof och Germund Möla. Också länge Erengisle, Dackes »kapten», greps där.¹⁵

Även andra fogdar var våren 1544 aktiva i jakten efter dackemän. Germund Svensson på Kalmar slott skickade knektar till Blekinge efter »tjocke-Pellen» och flera andra »förrädare».¹⁶ De svenska fogdarnas klappjakter in i Blekinge på flyende upprorsmän vållade stark irritation hos befolkning och överhet i

det danska gränslandet. Brevväxlingen våren 1544 mellan Jören Jönsson och ståthållaren på Köpenhamns slott, Esge Bille, belyser detta förhållande. Kronobergsfogden hade denna vår gripit några blekingsbor, bland dem den bekante Jon Andersson. Klagomål från blekingska bönder föranledde Esge Bille att skriva till Jören Jönsson och uppmana honom att anmäla förbrytelser till vederbörande länsinnehavare i Blekinge, vilken då skulle skaffa var man rätt på lagligt sätt. Jören framhöll att många förrädare skyddades eller hjälptes över till Tyskland av de blekingska länsmännen själva. Herr Esge påpekade att det i förbundstraktaten stadgades, att om någon i det ena landet förbröt sig mot någon i det andra skulle gärningsmannen stå till svars inför länsmanen i det län inom vilket han bodde. Inga upprorsmän eller tjuvar skulle skyddas i Blekinge.¹⁷

Klagomålen fortsatte dock. Från dansk sida påstods att de svenska befallningsmännen brukade vägra att rättsligen beivra förbrytelser och i stället gick fram med våld. De svenska fogdarna å sin sida klagade över att alla försök att med lagliga medel bestraffa flyktningarna misslyckades, varför man tvingades ta till andra metoder.¹⁸

Fogdemordet 1545

I början av april 1545 fick fogden Jören Jönsson på Kronobergs slott genom sina kunskapare veta att några till Tyskland avvikna dackemän och »förrädare» hade landstigit i Blekinge, där de uppgavs få beskydd. Bland dem var enligt uppgift den landsflyktige frälsemannen och f.d. häradshövdingen Olof Björnsson i Grällestå.¹⁹ I Småland skärptes nu beredskapen.²⁰

När Jören Jönsson den 1 maj var på väg till Konga häradsting i Ryd i Nöbbele socken blev han skjuten i ett bakhåll. Som ledare för angriparna, vars antal uppgavs till åtta, utpekades en viss Mats Karlsson, som påstods vara

Amo 48.

Jören är ogt aff unge abram 3 ronneby
Jören. Han förde masse karlsson in i landet
som sly Jören Jönsson 3 fill

Quærens Dödt _____ 60 lodt

Uppbördslängd för Kalmar slott 1548. 60 lod silver uppbars som saköre av unge Abram i Ronneby för att han förde Mats Karlsson in i landet och denne slog ihjäl fogden Jören Jönsson. Smålands handlingar 1548: 6A, Riksarkivet.

en högt uppsatt dackeman. Efter upproret skulle han ha dagtingat och gått i tjänst som knekt hos Jören Jönsson men sedan avvikit till Tyskland och Gustav Vasas fiender.²¹

Spridda notiser i olika handlingar från de följande åren ger vissa upplysande detaljer om händelseförloppet. Främst rör det sig om några bekännelser 1546 från personer som haft viss anknytning till mordet: Pelle Karse, Jon Bielle och »unge» Abram. Bekännelserna återges i bilagan nedan.²²

Unge Abram från Ronneby bekände att han hade fört Mats Karlsson, tillsammans med Masse Krok, Sven Jute och Jens Krämare, på ett skepp från Tyskland till Blekinge. I den svenska klagoskriften mot danskarna från mötet i Älvsborg 1554, vilken särskilt berör förhållandena vid blekingegränsen, uppges att Mats Karlsson i Blekinge tagit kontakt med den från fejden bekante Anders Olofsson och en viss Sven Budde i Lindås. Den senare hade använts som spejare mot kronobergsfogden.²³

Efter dådet spreds uppgifter att Jören Jönsson hade gett Mats Karlsson fri lejd fram och åter för ett möte. Mats hade påstått sig ha för avsikt att begära frid men hade i stället förrådiskt mördat fogden.²⁴ Enligt en klagoskrift från 1546 eller slutet av 1545 hade Mats Karlsson med Verner Parsbergs lejd begett sig till Jören Jönsson men därefter återvänt till Blekinge för att förbereda mordet.²⁵ Enligt unge Abram, som dock talade i egen sak, hade

Mats haft för avsikt att ingå dagtingan med Jören. Kunde han inte få frid hade han sagt sig vara beredd att göra ont så länge han levde. Jören hade uppenbarligen inte gått med på dagtingan. Mordet kunde således, om Abrams uppgifter var riktiga, vara en ren hämndaktion.

Gärningsmännen tycks omgående ha dragit sig tillbaka till Blekinge igen. Inga synbarliga försök gjordes att förmå allmogen till resning. Pelle Karse uppgav i sin bekännelse att förövarna efter dådet fick mat i Bodaholm i Linneryds socken i Konga härad, liksom att de alltid kunde påräkna öl och mat i Horkoneryd i samma socken (nuvarande Södra Sandsjö) längst nere vid blekingegränsen.²⁶

Bergkvaraherren Ture Trolle handlade raskt när överfallet blev bekant. Han kallade allmogen till landsting i Växjö och förmådde häradsmenigheterna att ta avstånd från mordet och lova bistånd vid försöken att gripa gärningsmännen.²⁷

I Sverige vidtog man under våren en rad åtgärder för att hindra en invasion från Tyskland, åtgärder som påskyndades efter mordet på Jören Jönsson. Då Gustav Vasa omkring den 19 maj fick vetskap om överfallet utgick en strid ström av order om värvingar och rustningar samt truppförflyttningar till Småland. Farhågorna för nya oroligheter var starka.²⁸

Under Sten Erikssons (Leijonhufvud) led-

ning sändes flottan söderut. Den 1 juni ankom herr Sten till Kalmar för att leda operationerna mot det befarade mecklenburgska anfallet och mot friskarorna.²⁹ Flottan patrullerade utanför Blekinges kust,³⁰ men jakten efter fogdemördarna hade redan tidigare inletts. Patruller och expeditioner sändes ut, även ner i Blekinge, och betydande truppstyrkor drogs ner mot södra Småland. I fogderäkenskaperna från Småland återfinns många notiser om jakten på förövarna.

Åtminstone en av gärningsmännen greps och avrättades utanför Växjö den 2 juni. Det var Trotte Make, tidigare skattebonde i Väckelsång, grannsocken till Nöbbele. Under tortyr hade han uppgett, att Mats Karlsson påstått sig ha hertig Albrekts uppdrag att förmå allmogen i Småland och Blekinge att hylla hertigen.³¹

Den 8 juni ägde ett möte rum i Kolshult i Blekinge, strax söder om riksgränsen, mellan fogdar och representanter för allmogen i Varend och Möre, kronan och allmogen i Blekinge samt borgerskapet i Ronneby. Båda sidor enades att alltid lyda sina rätta herrar och aldrig befatta sig med Mats Karlsson, dennes medlöpare eller andra skogsdrivare.³² Detta möte i Kolshult var det sista i en rad sammankomster, som sedan senmedeltiden hållits där med företrädare från båda sidor om gränsen för samtal om lokala gränsfreder.

Tiohärads allmoges fullmäktige hade den 24 juni ett möte i Kalmar med Sten Eriksson, varvid de i ett beseglade brev förklarade sin trohet.³³ Av notiser i fogderäkenskaperna framgår att flera sändebud och delegationer skickades ut till olika möten i Blekinge, bland annat till landsting i Ronneby.³⁴

Trots att flera expeditioner skickades ner i Blekinge lyckades man inte gripa Mats Karlsson och hans medhjälpare. Möjligen fängslades eller dödades dock ett par av dem och tre fångar skickades av Verner Parsberg till

fogden Germund Svensson på Kalmar slott.³⁵ I Ronneby hade tre eller fyra tyskar fångslats, vilka fört Karl Bjur till Blekinge.³⁶ I augusti tog sig dock de flesta av gärningsmännen tillbaka till Tyskland igen. I mitten av september fick Gustav Vasa besked om att Mats Karlsson och hans anhang befann sig i Rostock eller Stralsund.³⁷ I Tyskland vistades därmed ett betydande antal personer med anknytning till fogdemordet, såsom Mats Karlsson, Karl Bjur, Masse Krok, Pelle Karse, Mats Karlssons systerson Måns Nilsson och Anders Skraddare (Olofsson?).³⁸

Vid månadsskiftet juni/juli ansåg man i Sverige att hotet från Mecklenburg tills vidare var över. Fartygen som patrullerat utanför Blekinge återvände till Kalmar³⁹ och i mitten av juli var större delen av flottan återkommen till Stockholm.⁴⁰ De befarade oroligheterna i Småland hade uteblivit.

Om de småländska landsflyktningarnas förehavanden i Nordtyskland och det stöd de där åtnjöt ger 1546 års bekännelser flera intressanta upplysningar.

I Mecklenburg och Stralsund hade förövarna av fogdemordet kontakt med Olof Bröms och Olof Björnsson och de understöddes också av flera namngivna borgare i Rostock och Ribnitz i Mecklenburg och i Stralsund i Pommern. Bland dessa märks borgmästaren i Ribnitz, »danske Didrik» eller »Direck Willem». I det svenska riksregistret kallas han något senare »Dirick Wilo».⁴¹ Denne är sannolikt identisk med den sedan Grevefejden landsflyktige förutvarande köpenhamnsborgaren Dietrich Welau, som åtminstone 1543 var pfalzgreve Fredriks agent i Mecklenburg och deltog i konspirationerna mot Gustav Vasa under Dackefejden.⁴²

I Pelle Karses bekännelse uppges vidare, att Mats Karlsson en vinter, sannolikt 1544/45, varit hertig Albrekts djurskytt. Han påstods omkring årsskiftet 1545/46 ha begett sig upp till Berend von Melen och dennes

hauptman Hans Witte på Wolfenbüttel i Braunschweig där våren 1546 Mats Karlsson, Olof Bröms, Karl Bjur och Masse Krok befann sig.⁴³

Aktioner mot fogdemördarna och övriga svenska landsflyktiga

Gustav Vasa och de svenska fogdarna vidtog även motåtgärder gentemot de landsflyktiga svenskarna. Kungen, som ideligen oroades av flyktingarnas förehavanden, sände inte bara kunskapare och hotfulla brev till furstar och städer i Nordtyskland. Under årens lopp företogs även ett flertal små expeditioner till Tyskland för att gripa eller döda mot Sverige stämplande flyktingar.

Nedan skildras de svenska aktionerna och fogdemördarnas öden huvudsakligen på grundval av uppgifter och notiser i bevarade räkenskaper från fogdarna och den kungliga räntekammaren samt det s.k. titularregistret över numera förlorade tyska och latinska registratur och koncept. I Stralsunds stadsarkiv fanns tidigare en samling brev och handlingar, som rörde förhållandena till Sverige och de landsflyktiga svenskarna. Samlingen gick dock förlorad under andra världskriget. Av innehållsförteckningar över samlingen, vilka tidigare gjorts vid svenska arkivmäns inventeringar,⁴⁴ framgår att originalbrev, som upptas i titularregistret, då fanns i stadsarkivet. Källsituationen är därför sådan, att de nedan redovisade aktionerna troligen utgör ett mindre antal av dem som faktiskt ägde rum.

Höjdpunkten vad gäller aktiviteter från forna dackemän, som vistades i Blekinge, nåddes alltså våren 1545. I april hade Jören Jönsson rapporterat till Gustav Vasa att några till Tyskland avvikna förrädare landstigit i Blekinge och fått skydd av danskarna. När kungen i mitten av maj fått kännedom om fogdemordet hyste han vissa misstankar att danskarna och särskilt Verner Parsberg låg bakom dådet. Dessa misstankar måste dock,

enligt kungen, hållas strängt hemliga.⁴⁵ Uppenbarligen gjorde de danska befallningsmännen inga större ansträngningar för att gripa gärningsmännen. De flesta deltagarna i fogdemordet synes i alla fall efter hand ha lyckats ta sig över till Tyskland.

I en svensk klagoskrift, ursprungligen tillkommen 1546 eller i slutet av 1545, anklagades Verner Parsberg för att ha gett lejd åt landsflyktingarna och för att efter mordet ha underlåtit att efterspana dem. I klagolistan vid Älvsborgsmötet 1554 klandrades Parsberg endast för att han icke gripit de brottsliga. Där emot uppgavs hans fogde Hans Tysk ha hjälpt förrädare fly till Tyskland.⁴⁶ Detta kan jämföras med vad som framkommit vid bekännelserna från några av de i mordet inblandade. Hans Tysk påstods där vara nära lierad med och beredd att bistå fogdemördaren Mats Karlsson. Han uppgavs likaledes ha haft kännedom om andra förrymda svenskars vistelse i Blekinge men ändå underlåtit att gripa dem. Liknande sades om fogden i Blekinges Västra härad, Rasmus Finbo. I det bevarade exemplaret av bekännelserna är uppgifterna om blekingsfogdarna särskilt markerade i marginalen.

Gustav Vasa klagade också till den danske kungen Kristian III över förhållandena i Blekinge. Kristian tänkte bege sig dit för att hålla räfst men blev förhindrad. I stället manade han andra danska befallningsmän att hålla rannsaking och döma mellan svenskarna och bland andra ronneyborgmästaren Henrik Hoffman. Man vet dock inte om rättegången blev av.⁴⁷

Klagomålen mot danskarna var starka särskilt under åren 1545–1547 men tonades senare ner något. De upphörde dock inte. Misstankarna mot Parsberg kvarstod. Borgarna i de blekingska städerna var oftast föremål för misstro från den svenska kronans sida. I februari 1547 uppmanades kronobergsfogden Nils Birgersson att fångsla ett par

namngivna ronneyborgare, lille Anders och Peder Skrivare, vilka påstods ha kontakter med de landsflyktiga »förrädarna».⁴⁸ Det är uppenbart att det fanns viss grund för anklagelserna mot de blekingska borgarna, särskilt borgerskapet i Ronneby med dess borgmästare Henrik Hoffman. Under fejden hade borgarna gett visst stöd åt upprorsmännen eller åtminstone handlat med de upproriska smålänningarna.⁴⁹ Det är också tydligt att åtminstone enskilda borgare hade kontakter med från Sverige avvikna upprorsmän.⁵⁰ Bland borgarna som nämns i bevarade handlingar är borgmästarna Henrik Hoffman och Berge Jensson, borgaren Hans Mäiengreve, skepparen Christoffer Styre och unge Abram, samtliga i Ronneby, och köpmannen Malte Jönsson i Avaskär.

De danska borgarna såg naturligtvis med motvilja på Gustav Vasas gränshandelsrestriktioner, men Lars-Olof Larsson anser att dessa »inte i någon större utsträckning förmodade rubba gränsbygdernas inrotade handelsvanor».⁵¹ Även Lars Linge har understrukit försiktigheten i den kungliga gränshandelspolitiken. Av omtanke om rikets säkerhet ville kungen kontrollera eller rent av förhindra de danska köpmännens handel. Samtidigt var det emellertid av vikt att det vänskapliga förhållandet till Danmark inte rubbades, framför allt inte vid tidpunkter då fara hotade från annat håll.⁵²

Länsmännen, borgerskapet, bondeköpmännen och allmogen i gemen i Blekinge hade i många avseenden skilda intressen visavi det svenska upproret och den danska kronan. En viss sympati för eller ovilja att ingripa mot landsflyktiga svenska upprorsmän fanns dock hos alla grupperna. Gemensam var även oppositionen mot de svenska fogdarna, både deras försök att kontrollera gränshandeln och deras mer eller mindre våldsamma metoder att i Blekinge straffa och oskadliggöra forna upprorsdeltagare och deras under-

stödjare. Att därifrån dra slutsatsen att danska grupper verkligen låg bakom eller aktivt understödde aktioner i Sverige är väl djärvt. Det är emellertid fullt möjligt och troligt att enskilda personer i Blekinge på olika sätt var inblandade i sådan verksamhet, men Gustav Vasas påståenden torde ha varit väsentligt överdrivna.

Gustav Vasa skrev under de första åren efter fejden vid flera tillfällen till nordtyska furstar och städer med uppmaningar att inte understödja de landsflyktiga svenskarna eller hertig Albrekt i intrigerna mot Sverige. Våren 1545 bidrog kungens skrivelser, som nämnts, till att avvärja hotet om en invasion i Sverige av hertig Albrekt.⁵³

Smålänningar hade tidigt direkta förbindelser med Gustav Vasas fiender i Tyskland. Krönikören Rasmus Ludvigsson uppger att Jon Andersson, som var kronotorpare och tillsammans med Nils Dacke varit framträdande vid oroligheter vid mitten av 1530-talet, sommaren 1538 begav sig till Lübeck och där sammanträffade med Berend von Melen.⁵⁴ Under Dackefejden tog hertig Albrekt och de landsflyktiga svenskarna kontakt med de upproriska smålänningarna. Strax före årsskiftet 1542/43 anlände också en grupp smålänningar till Mecklenburg där de mottogs av hertig Albrekt; en av dem var enligt uppgift Dackes egen systerson. Smålänningarna besökte även Lübeck för att vädja om hjälp.⁵⁵ Sommaren 1544 trodde Gustav Vasa sig veta, att tio eller femton smålänningar befann sig hos hertig Albrekt och de landsflyktiga svenskarna.⁵⁶

I mitten av september 1545 fick Gustav Vasa kännedom om att Mats Karlsson med flera anhängare kommit över till Rostock, där även biskop Magnus och Olof Bröms befann sig. Mats Karlsson skulle ha hotat med att på nytt företa aktioner i Sverige.⁵⁷ Enligt titularregistret avgick i slutet av september brev till staden Stralsund »belangende die aussgestrichene, wie

auch Oluff i Grellestadt, dessgleichen Mattz Karsonn, der Jeörg Jonsson ermordet». ⁵⁸ I mitten av november avgick ett nytt brev till Stralsund i samma ärende om de i staden boende Olof Björnsson och Mats Karlsson. ⁵⁹ I början av januari 1546 skrev Gustav Vasa ånyo till hertig Filip av Pommern rörande flyktingarna i Stralsund. ⁶⁰ Ytterligare brev sändes till hertigen i slutet av maj, ⁶¹ liksom till staden Stralsund om »förrädarna» där. ⁶²

I dessa brev uppmanade Gustav Vasa sannolikt den nordtyske fursten och staden Stralsund att fångsla svenskarna och rättsligt döma dem. Den 6 februari 1546 skrev kungen ett öppet brev om Olof Bröms, ett »Patent vogelfrey zu sein», där denne förklarades vara fredlös. ⁶³ Kungen hade i november 1545 uppmanat sina småländska fogdar att skicka ut några karlar till Tyskland, »som kunde slå hierttatt sunder» i några av de landsflyktiga. ⁶⁴ Sådana aktioner företogs också.

1546 greps flera personer med anknytning till fogdemordet. Bekännelser finns, som nämnts, bevarade från några av dem och återges i bilagan nedan. Enligt 1546 års fogderäkenskap för Östbo och Västbo hade en fogdens tjänare, Lasse Skåning, varit sex veckor i Tyskland för »att hentte thy iij forreder nemliig pelle casse lelle abram Och matz carssons söster sonn». ⁶⁵ Med dessa tre förrädare avses Pelle Karse, unge Abram och Måns Nilsson. Ronnebybon unge Abram, som inte deltagit i våldsdåden, undkom den svenska fångenskapen med livet i behåll, men tvangs under flera år till Germund Svensson på Kalmar slott erlagga mycket dryga böter om 16 oxar och 100 lod silver. ⁶⁶ Fogdetjänaren Lasse Skåning fick senare på sommaren belöning av kungen i Kalmar. Den nye kronobergsfogden Nils Birgersson skickade 1546 knektar ner i blekingsskogarna efter skogstjuvar, bland dem Jon Bielle och Lasse Mörbo. ⁶⁷ Av Jons be-kännelse framgår, att han en tid tagit sin tillflykt till Nordtyskland.

Sommaren 1546 var Gustav Vasa i Kalmar för förhandlingar med sändebud från Lübeck. Under vistelsen här passade kungen på att belöna fyra knektar – Måns Gudnersson, Lasse Skåning, Erik Blekingfare och Claus von Wenssyssel. De erhöll vardera 30 mark för att de hade fört några fångar till Sverige från Tyskland; ⁶⁸ en av dessa var säkerligen Pelle Karse. Det är troligt att de på Gustavs enträgna uppmaningar hade gripits av myndigheterna i Nordtyskland, sannolikt då i Stralsund, som var den stad i området där den svenske kungens inflytande var störst. I Pelle Karses be-kännelse omnämns dock att rådet i Stralsund, ovisst när, hade låtit Olof Björnsson skyndsamt ge sig av från staden, när den svenske kungens representanter ville begära rätt på honom. Pelle Karse namngav även tre från Sverige förrymda »förrädare» som vistades i Stralsund, nämligen Per Atteson, Pelle »Slöger» och Per Prövare.

Troligen på uppdrag av kungen sändes 1546 från Kalmar två karlar, Lasse Skåning och Claes Wendelbo, till Tyskland »effter oluff bröms Oluff biörnson Matz Karsson, och effter flere förredere som hedenn dragitt hade». ⁶⁹ I september detta år utgick också en instruktion för det svenska sändebudet Joachim Burwitz till Stralsund »belangende die so aus dem Reich verrähterlich entrunnen». ⁷⁰

Tyvärr är det bevarade svenska riksregistret för 1546 mycket magert och bristfälligt. Det skrevs ut först omkring 1611 och då hade åtskilliga av de ursprungliga koncepten gått förlorade. ⁷¹ Det finns därför inga möjligheter att med svenskt källmaterial närmare utreda omständigheterna kring gripandet 1546 av flera av de landsflyktiga »förrädarna».

Våren 1547 företogs en ny offensiv mot landsflyktingarna. I en rapport från utlandet vårvintern 1547 meddelades, att i Stralsund var en person fångslad, som »bekennet das ehr mith tacken gewesen, vnd Wernner Parsperg

Häre perz
 Sänd: rasköte 2 resor till Stralsund med brev till kongen
 vnd ————— 7 m^r ert^o
 Sänd om 3 karlar eft^r om kongen för till Malmö för vjande sig vnd
 vnd ————— 5 m^r ert^o
 Sänd giftit 4 karlar 2 resor som fore in på Bleking
 Skogar eft^r skog vndtner namligt Joon Bielle og Lasse
 Mörbo og ffere partij til ffäre
 vnd ————— 15 m^r ert^o
 Sänd om Joon rasköte til ffäre om kongen gdröft till
 Stralsund 111 og om Lantvård
 vnd ————— 4 ½ m^r ert^o
 Summa vnd
 ffäre vnd ————— 31 ½ m^r ert^o

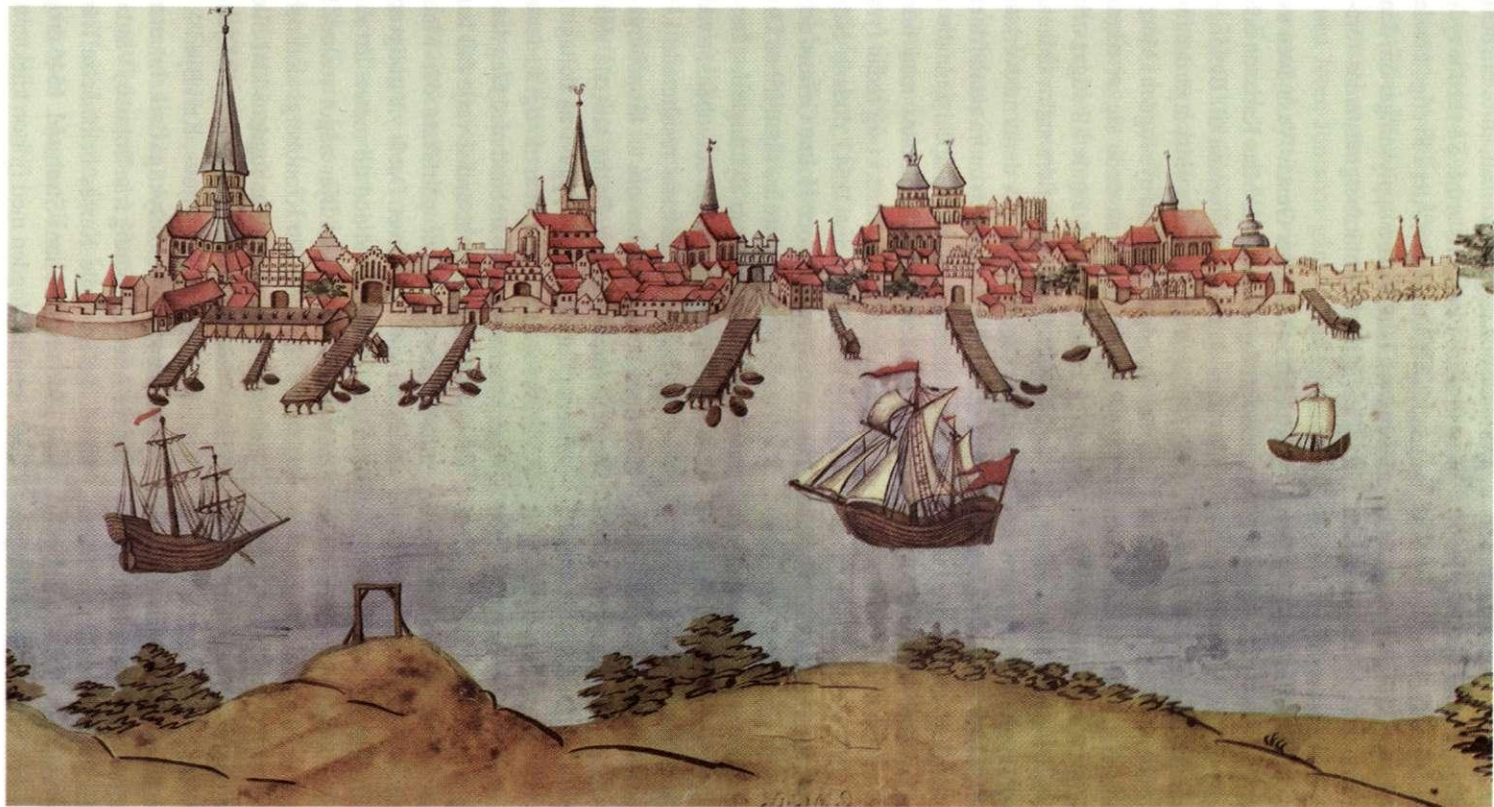
Längd över utgivna tärepennningar för Kronobergs slott och gård 1546. Bl.a. fick tre karlar, som var i Malmö efter en knekt som rymt från sin tjänst, 5 mark örtug. 15 mark örtug gavs åt fyra knektar för två resor in på blekingsskogarna efter skogstjuvar, nämligen Jon Bielle och Lasse Mörbo och deras parti. Smålands handlingar 1546: 7, Riksarkivet.

hat Im schipfer bestellet bepasportet, vnd Ins teutschland geschickt». ⁷²

Vid ett rådslag i Stockholm den 22 mars 1547 behandlades flera frågor med anknytning härtill. Staden Stralsund och hertig Filip av Pommern hade i skrivelser till Gustav Vasa ödmjukt bett att denne åter skulle tillåta en fri handel på staden. Riksråden tillstyrkte att kungen med ett sändebud till Stralsund skulle tillkännage restriktionernas hävande och en fri handels återinförande mot att staden var välvillig mot kungen och riket. I Stralsund hade tre »tjuvar» fängslats. Staden skulle uppmanas att avrätta den tjuv, som redan hade avlagt en »pinlig» bekännelse (dvs. under tortyr), och att sända de andra två till Sverige till kungens befallningsmän. Hertigen av Pommern borde tillrättvisa staden och uppmana den att översända de två tjuvarna till

Sverige. Två koncept till svar överlämnades till kungen. Även förhållandena i Mecklenburg berördes i rådslaget. Efter hertig Albrekts död i januari hade hertig Henrik såsom förmyndare för sina brorsbarn övertagit makten. Han borde tillskrivas om ribnitzborgarna och biskop Magnus, Olof Björnsson och flera av förrädarehopen, som haft sitt tillhåll i Mecklenburg. Ett koncept härom vidarebefordrades till kungen. ⁷³

I titularregistret upptas på den 20 mars de tre i rådslaget berörda breven. Hertig Filip tillskrevs »belangende die von Strahlssundt, vndt etzliche ausgeträhtene Schwedische Vnterthanen alda gefangen», ⁷⁴ staden Stralsund »belangende ihre entschuldigung, vnd etzlichen gefangenen daselbst» ⁷⁵ och hertigarna Henrik och Magnus om »etzliche aus dem Reich getrethene Vnterthanen». ⁷⁶

Vy över Stralsund, akvarell utförd av okänd konstnär mellan 1611 och 1615 (detalj). Handskrift i Stralsunds stadsarkiv, publicerad i Herbert Ewe, *Stralsunder Bilderhandschrift*, 1979.

Till höger om Nikolaikyrkans dubbeltorn reser sig fasaden på rådhuset, där flera landsflyktiga dackemän stod anklagade efter uppmaningar från Gustav Vasa. Utanför stads-
muren leder många bryggor ut i den viktiga hamnen, dit bl.a. skepparna i Blekinge seglade med sina båtar. I Stralsunds rådsprotokoll omnämns en drunkningsolycka lördagen
efter Mikaelis 1547 utanför Semlowerbryggan, den tredje bryggan från höger på bilden. Hans Olofsen från »Stenyng» i Blekinge var med två ynglingar i en liten båt bredvid
sin skuta och försökte med kraft få upp ankarets rep. Det gick så olyckligt att båten kantrade och alla tre störtade i vattnet. Hans Olofsen drunknade, men de två pojkarna kunde
med knapp nöd räddas. Rep. 3, Nr 6029 f. 57r och Nr 6031 f. 3v, Stralsunds stadsarkiv.

På grund av oroande utrikespolitiska förvecklingar skickades Joachim Burwitz i april som observatör till Tyskland. Samtidigt med honom sändes ytterligare två personer.⁷⁷ En av de utsända var troligen knekten Swan von Schara, med kungens uppdrag att gripa flyktade upprorsmän. Stralsund var ett av målen för hans resa.

I en notis i en räntekammarbok ett par år senare uppges, att Swan von Schara gripit några avvikna förrädare i Stralsund.⁷⁸ Från Swans uppdrag finns bevarat ett protokoll från en rannsaking i juni 1547 vid rådet i Stralsund om en viss Peter Slick, boende i staden men bördig från gränstrakterna mellan Möre och Blekinge. Peter Slick hade fängslats på grund av den svenske kungens anklagelser, framförda av sändebudet Swan von Schara. Rannsakingen företogs för att utreda den fängslades »gebordt herkumpst vnnd wann dell», särskilt vad gällde hans samröre med Nils Dacke. Protokollat upptar fyra vittnesmål från inkallade personer hemmahörande i Kalmar och Avaskär. Peter Slick var uppenbarligen född i Söderåkra (»Suder Ocker») i Södra Möre och hade varit bosatt i Avaskär (»Ouerscher»), Kalmar och på Öland, innan han flyttat till Stralsund, och även en tid suttit fängslad i Kalmar. Inget av vittnena kände dock till att Peter Slick skulle haft något att göra med Dacke eller upprorsmännen.⁷⁹ Möjligen är denne Peter Slick identisk med den ovan nämnde Pelle eller Peder »Slöger», som 1546 uppgavs bo i Stralsund men som i slutet av 1547 var knekt i den »finska» fänikan.⁸⁰ Han hade då tagit sig eller, troligare, hämtats tillbaka till Sverige.

Vid återkomsten till Sverige medförde nämligen Swan von Schara några fångar från Stralsund. De frisläpptes, men senare uppgavs det att de var »arga skalkar» och hade deltagit i det småländska upproret. De skulle därför stå under bevakning.⁸¹ Ett sätt att göra detta var att, i likhet med vad man tidigare

gjort med åtskilliga dackemän, enrollera dem som knektar i kungens armé. Så skedde tydligen med Pelle Slöger. Åter i Sverige kunde Swan även lämna vissa upplysningar om den tidigare nämnde ribnitzborgmästarens förhåvanden.⁸²

Våren 1547 nåddes Gustav Vasa även av rykten att fogdemördarna Mats Karlsson och Karl Bjur skulle ha återkommit till Blekinge och fogdarna uppmanades vidta åtgärder för att försöka gripa dem. Den nye fogden i Möre, Knut Ribbing, borde använda sig av några dugliga karlar, som väl kände till stigar och vägar – Karl Humpe och flera andra sådana, som man kunde lita på. För deras medverkan utlovades Karl Humpe och andra skattefrihet för sina hemman. Karl Humpe i Emnabo i Torsås socken hade tillsammans med fem andra bönder i Torsås utmärkt sig redan fyra år tidigare då de i maj 1543 dödade Nils Dackes svågrar Sven och Holme Gertorn och för detta belönats med tre års skattefrihet. Det är ovisst om ryktena om flyktingarnas återkomst verkligen var sanna och obekant vad de kungliga motåtgärderna resulterade i.⁸⁴ Det finns dock uppgifter om att kronobergsfogden våren 1547 skulle ha låtit slå ihjäl Anders Olofsson, som uppgavs ha deltagit i 1545 års fogdemord.⁸⁴ Det är möjligt att dessa vårens händelser har samband med fängslandet av flyktingar i Stralsund. I varje fall har inga senare uppgifter påträffats där Mats Karlsson sägs vara i livet. Det är väl troligt att han gick en ond, bråd död till mötes. Ett sådant öde bestods Karl Bjur något senare. I 1548 års räkenskap för Kronobergs slott och gård noteras nämligen hur fogdens karl lille Claes, som var utskickad på kunskap till Tyskland, där slagit ihjäl en »tjuv», Karl Bjur.⁸⁵

En annan av de landsflyktiga dackemännen var Per Atteson, bördig från Bolmsö i Västbo härad. Enligt Pelle Karses bekännelse från juni 1546 vistades han i Stralsund. 1546 drog dock sunnerbofogden med fjorton knektar ut

efter Per »then tiidt rycktet gick att per attesson war med sine partij ind pa bolmsjö i wesbo herrett».⁸⁶ Enligt Västbos saköreslängd för 1547 fick Per Atteson på Bolmsö betala böter för att han var med att under fejden bränna ned Jören Jönssons gård.⁸⁷ Han synes dock senare på nytt ha avvikit utomlands. Fogden i Sunnerbo och Västbo skickade nämligen 1552 en karl till Själland för att speja efter Per Atteson och därefter tre karlar som »skulle gripa» honom.⁸⁸ Av räkenskapsnotisens formulering att döma är det inte troligt att uppdraget blev framgångsrikt.

I riksregistraturet finns uppgiften att Gustav Vasa vintern 1547 fick ett brev från Hans Arendsson, en borgare i Nylödöse. Denne erbjöd sig att gripa några avvikna förrädare. Kungen skickade i februari en kopia av brevet till ståthållaren Gustav Olsson (Stenbock) på Älvsborgs slott, vilken fick i uppdrag att förhandla med Hans Arendsson om åtgärderna. Allt måste dock ske i sträng hemlighet, enligt Hans Arendssons önskan, då ingenting fick bli känt för Nylödöses övriga borgare.⁸⁹ I titularregistret är i februari 1548 upptagen en fullmakt för Hans Arendsson »belangende Oluff in Grellestadt, denselben in hafften zu nehmen, gerichtlich anklagen und zur execution».⁹⁰ Om breven verkligen utfärdats med på en dag när exakt ett års mellanrum eller om de daterats felaktigt går inte att avgöra. I 1549 års räntekammarhandlingar är bokförda tärepennningar, dvs. resekostnader, för Hans Arendsson, »som skulle Slå Epter Oluff Scriffuere [dvs. Olof Björnsson i Grällesta] vedh Rádzstock».⁹¹ Formuleringen kan tolkas som att tärepennningarna utbetalats i efterskott och att uppdraget inte avslöpt med framgång.

Dessa är de sista uppgifter om Olof Björnsson och direkta svenska aktioner riktade mot landsflyktningarna i Nordtyskland, som påträffats. Ledaren för de landsflyktiga, skarbiskopen Magnus Haraldsson, avled 1550 nära Wismar.⁹²

I fogderäkenskaperna finns det ett stort antal uppgifter om utgifter för folk som skickades att »förfara kunskap» eller »tidender» i Danmark och Tyskland. I några fall står det också uttryckligen att de slog ihjäl eller grep någon avviken svensk. Det går naturligtvis inte att avgöra om alla dessa uppdrag hade att göra med de landsflyktiga dackemännen eller »förrädarna». Exempelvis var en rote knektar från Kronoberg i slutet av 1547 nere i Blekinge efter en »tjuv», Jöns Skraddare,⁹³ och så sent som 1552 skickade kronobergsfogden Nils Birgersson knekten Jöns Håkansson efter en man sannolikt tillhörande Nils Dackes egen släkt, en »dacketjuv», Erik Dacke i Blekinge. Under uppdraget sårades knekten av Erik Dackes anhang och han fick därför senare ersättning till »hjälp, tärning och bårdskärlön».⁹⁴ Året därpå skickade fogden två knektar efter en »avviken tjuv», Sven Karlsson, som »de fick igen i Danmark och lät rätta vid Sölvesborg».⁹⁵ Från Kalmar skickade man samma år ut knektar efter »skalkar» i Möre.⁹⁶ När Gustav Vasa i februari 1548 befann sig i Vadstena grep man en viss Bernhard Halvarsson från Ronneby, vilken misstänktes vara en spejare från Danmark. Han fördes fängslad upp till Stockholm. I maj släpptes han lös igen eftersom dansken Jon Persson av ronneyborgarna skickats upp till Vadstena för att få den gripne mannen fri. Med sig tillbaka till Ronneby fick de ett öppet brev till Verner Parsberg.⁹⁷ Men det var inte bara svenskar och blekingsbor som råkade ut för den svenska »rättvisan». Som exempel kan nämnas att Germund Svensson på Kalmar slott 1549 grep en båtsman från Rostock, Jachim, som hade förtalat kungen. Han sändes som fånge upp till Stockholm, sedan Germund lagt beslag på hans pengar.⁹⁸

De landsflyktiga deltagarna i mordet på kronobergsfogden Jören Jönsson hade således en långt ifrån säker tillvaro i Blekinge och Nordtyskland, eftersom de trots allt var inom

räckhåll för Gustav Vasas fördomsfria rättsskipning. De tycks således under årens lopp, en efter en, ha gripits eller dödats av den svenske kungens utsända agenter.

Fogdemördarna och det tyska understödet

Gustav Vasa framhöll ständigt att oroligheterna i Småland direkt utlösts av utländska, främst tyska, makters påverkan. Särskilt anklagade han pfalzgreve Fredrik och hertig Albrekt av Mecklenburg, vilka båda aspirerade på den svenska tronen, kungens gamle vedersakare Berend von Melen, i tjänst hos det Schmalkaldiska förbundet, hansestäderna Lübeck, Wismar, Rostock och Stralsund samt de landsflyktiga svenskarna, såsom förre skarabiskopen Magnus Haraldsson, kammarmästaren Olof Bröms och frälsemannen Olof Björnsson i Grällesta.

Sanningen och verkligheten bakom den svenske kungens anklagelser har inte helt kunnat klarläggas, men ytterligare detaljer kan här ändå ges. Det tydligaste exemplet på påståendena om tyskt understöd åt svenska upprorsmän rörde som nämnts händelserna kring mordet på kronobergsfogden Jören Jönsson 1545.

Det är uppenbart att hertig Albrekt våren 1545 umgicks med planer på ett anfall mot Sverige. Hur pass allvarligt menade dessa var går knappast att avgöra. Det är inte sannolikt att hertigen skulle ha dristat sig till att på egen hand angripa den svenske kungen, som på kontinenten betraktades som mycket rik och starkt rustad. Hertigen försökte engagera kurfurst Fredrik och det Schmalkaldiska förbundet på sin sida, vilket ändå slutligen misslyckades.

I Albrekts närhet i Mecklenburg fanns även ett betydande antal personer, som – fientligt inställda till kung Gustav – var villiga att på olika sätt understödja en aktion mot Sverige. De landsflyktiga högt uppsatta svenskarna, liksom enskilda borgare i nordtyska städer,

var ivriga motståndare till den svenske kungen och hade därför anledning att upprätthålla kontakter med svenska upprorsmän. Bland borgarna kan nämnas Dietrich Welau, tidigare bosatt i Köpenhamn men sedan Grevefejdens tid i landsflykt. Han var vid tiden för Dackefejden pfalzgreve Fredriks agent i Mecklenburg och deltog våren 1543 i aktionerna för att hjälpa de upproriska bönderna.⁹⁹ Mycket talar för att den 1546 och 1547 omnämnde borgmästaren i Ribnitz är identisk med honom. I sådant fall fortsatte han att understödja smålänningarna.

Det är också uppenbart att åtskilliga dackemän efter upproret tog sin tillflykt till Nordtyskland, särskilt till Mecklenburg och till staden Stralsund. Gustav Vasas uppgifter om smålänningarna där var inte gripna helt ur luften. Det är även klart att åtminstone några av deltagarna i fogdemordet hade kommit från Tyskland.

Vissa uppgifter tyder på att fogdemördaren Mats Karlsson före mordet stod i tjänst hos hertig Albrekt, om än inte i någon framträdande ställning. Det är möjligt att Mats även hade hertigens uppdrag att förmå allmogen i Småland och Blekinge att hylla hertigen inför den förestående invasionen. Det kan dock inte fastställas om så verkligen var fallet. Andra omständigheter talar i stället för att mordet var en personlig hämndaktion och det finns heller inga tecken på att gärningsmännen efter dådet gjorde några försök att förmå allmogen till resning.

I hertig Albrekts kretsar trodde man i mitten av maj 1545 att smålänningarna var upproriska och man planerade att på nederländska skepp överföra hertigens knektar till Sverige. Den som föreslog detta var Hans Schermer.¹⁰⁰ Han hade under 1520-talet varit anställd hos Gustav Vasa, men en brytning hade ägt rum vid mitten av 1530-talet. Schermer misslyckades därefter att nå en uppgörelse med den svenske kungen. Våren 1543

deltog han i konspirationerna mot Gustav Vasa tillsammans med bland andra biskop Magnus och Olof Bröms och värvade trupper för den mecklenburgske hertigens räkning. Året därefter kom rapporter till Sverige om hans uppviglande verksamhet bland smålänningarna. Våren 1545 var han engagerad i förberedelserna inför hertig Albrekts företag mot Sverige. Schermer var vid denna tid fogde i Ribnitz och det var där han i mitten av maj hade upplysningar om allmogen i Småland.¹⁰¹

Just i Ribnitz fanns alltså flera personer som deltog i aktivitet riktad mot den svenske kungen. De våren 1545 i Blekinge landstigna svenskarna uppgavs ha kommit närmast från Stralsund,¹⁰² beläget endast 40–50 km österut från Ribnitz. Några belägg för att exempelvis borgmästaren i Ribnitz även före mordet stod i förbindelse med Mats Karlsson och dennes kumpaner står dock inte att uppbringa i det undersökta källmaterialet, men det är möjligt att så var fallet.

Efter återkomsten till Tyskland sökte sig gärningsmännen till kretsar, som var fientligt inställda till Gustav Vasa. De synes ha understötts av ribnitzborgmästaren och hade även kontakter med Olof Bröms och Olof Björnsson. Uppgifterna att somliga av dem vintern/våren 1546 begett sig upp till Berend von Melen på Wolfenbüttel kan vara riktiga, men detta går inte att säkert avgöra. I de tre bekännelserna från 1546 utpekas några nordtyska borgare för att på olika sätt ha stött eller umgåtts med de landsflyktiga svenskarna. Det var den nämnde borgmästaren i Ribnitz, Jost Kraus och Heyneke Wedhem i Rostock och borgmästaren Johan Loitze i Parkentin, samtliga orter belägna i Mecklenburg, samt Andreis i Stralsund.

Även om det således finns en del omständigheter som talar för att fogdemördarna var utsända från Tyskland av hertig Albrekt eller dennes anhängare, kan man inte med bestämdhet slå fast att så verkligen var fallet.

Ovedersägligt är dock att de efter aktionerna i Sverige hade sitt understöd och uppehåll i Nordtyskland, i hertig Albrekt närstående kretsar, och mycket talar för att de hade sådant stöd även tidigare. Med detta får vi låta oss nöja.

Vad man däremot tydligt ser i det här undersökta källmaterialet är en stor geografisk rörlighet, inte bara över den dansk-svenska gränsen utan också över Östersjön. Handels- och sjöfartskontakterna var livliga. Fartyg från de nordtyska städerna lade till i de små bondehamnarna i Blekinge och bondeköpmännens båtar seglade till Tyskland. Det var därför inga svårigheter för lättroliga befolkningsskikt att ta sig fram och tillbaka över Östersjön. Många personer synes ha rört sig lika naturligt i såväl danska, svenska som tyska miljöer. De svenska och danska centralmakternas representanter hade därför ingen lätt uppgift att kontrollera gränsbygdernas folk.

Epilog i Blekinge

En av de sista forna upprorsmännen, som fruktades av den svenska kronan, var Jon Andersson. Han var tillsammans med Nils Dacke den ledande i oroligheter under 1530-talet, men tycks inte aktivt ha deltagit i själva fejden. Redan före denna var han bosatt på andra sidan riksgränsen i Blekinge. 1552 satt Jon anhållen på Kalmar slott, misstänkt för förrädiska avsikter, men han släpptes i brist på bevis. Året därpå lämnade kronobergsfogden åter Gustav Vasa oroande rapporter om Jon och hans söner. Kungen föreslog åtgärder för att skaffa orosmannen ur vägen, men ännu fyra år senare, 1557, kom det nya uppgifter om hans verksamhet. Först år 1563 mötte Jon Andersson sitt öde. Vid ett angrepp över den blekingska gränsen under det nordiska sjuårskriget blev Jon skjuten av svenskt krigsfolk.¹⁰³

Under detta krig inträffade också en annan

synnerligen hänsynslös händelse. 1564 belägrades Ronneby av Erik XIV. Staden intogs, skövlades och brändes och dess invånare avrättades. Även den äldre borgmästaren Henrik Hoffman omkom.¹⁰⁴ Erik hämnades därmed på den stad som tjugo år tidigare stött upprorsmännen mot hans fader.

Bilaga

Tre bekännelser från personer med anknytning till fogdemordet 1545 och landsflyktingarna i Nordtyskland. Handlingen förvaras i vol E 252 i Uppsala universitetsbibliotek.

Tesse Effter Scriffne Articler Haffuer Pelle Karssen bekenth

then 3 Iunij Anno 46

Item Först bekende han ath then förrädere Masse Karsson war en winther Härtig Albrictz diura skytta och skulle hann nu ware Hoss Här bäränd van mellen

Item Tesligest bekende hann och ath oluff bremps karl biur och masse krock skulle ware hoss här bärend

Item bekende han ath en präst I ramdall I bleking skulle haffue nagen breff som palsgrafuen skulle haffue scriffuet then förräderen Niels dacke till

Item en ath hans tydsk skulle seya till Masse karsson ath huar Hann kunne stinge seg aff landet igen dåg welle hans tysk bettale båthenn han for med¹⁰⁵

Item ath rådet wdj Strålsund skulle hwaffue skyndeth oluff biörnsson aff Staden när Kong:ic Ma:tz welle lathe begere rät på honom ther I Strålsund

Item en ath masse karsson skeldes iffrån hans partij I Rodstock hoss en borgere nämplig Iost Kraus

Item ath masse karsson satte sin systersonn ned hoss en borgmestere I parkentin nämlig

iohan lousse saa Lenge masse karsson skulle drage vp till brunsuick

Item ath direck willem en borgemestare wdj ribbenes hult them wppe med öll och math

Item en borgere I rostoch nämplig heyneke wedhem Hadhe Oluff bremps till härberges

Item I Stralsund äre tre förrädere then ene hether peder åtesson then annen hether pelle slöger och then trediä hether per pröffuare och äre alle heden rymbde

Item ath masse karsson hade sagt ath hans tysk och rasmus J¹⁰⁶ som äre fougter ther I blekingh skulle wilt waret till tals med Masse karsson och hans partij i en by I bleking nempplig örsemåle och masse karsson fiick forffal och kom ther inthet

Item ath Masse karsson och hans partij hade faath seg math I bodeholm I linderyd Soken I konge heret Siden Jören Jönsson slagen bleff

Item och en I horkonaryd I Samma förbenmbde Soken finge the altiid öll och math

Item en bekende Pelle Karse ath en aff Borgemestern(e) wdj Lybke Hade bruketh munnen onytterlige in på Kon: Ma:tz waar nodigste herre, Så ath hann skulle haffue sagt för then förräderen oluff bremps och oluff biörnsson – Ja wij Her aff Lybke haffue sath Kongen I Suerige in I riketh wij skolle och ware the honom skolle settia ther wth igen: han kom her till Lybke och war naken med en Söndrog kiortill och wij kledde honom vp men the kleder han hade till Lybke the haffue wij en nw well förüared hengendes tilståde och thet skall ecke en alt gaa äffter hans mening¹⁰⁷

Joenn bielless Bekennelse

Item bekendhe Hann ath enn Borgere wdj Rotneby nempliigh Hanns Mäiengreff haffde honom Tiill giöme wdy sith huss enn hösth så Lenge fisket war: och wiste hans meiengreffzue Thedh Joenn bielle war Rympt Her aff Riiketh

Item war Thedh och well fogtenn Hanns Tysk veterliigeth ath Joenn bielle war Rympt her äff Riiket och Tiillstadde ath hann giick Ther nedre wdy blekunge: och war hann i daglemåle på Rotneby Skoger wdy 2 år.

Item kom Joenn bielle Iffrån daglemåle och Tiill hiärneuick Ther kom hann Tiill Skep medh en nempliigh Andreis war hemme Tiill Strålsundh/ men Skepet hörde danske didrick Till boor wdy Rebbenes som hann kom wtmedh/ Tiill Andreis Ther war hann i 3 netter: så kom han Tiill Rebbenes: Tiill danske didrick i Rebbenes Ther war hann wdy Tre wekor.

Item kom Joenn bielle Iffrån Rebbenes och Tiill strålsund och Ther kom hann Tiill Skep vm Juledagh med Christoffer Styre som är hemme wdy Rotneby: och hem Tiill hans Ther war hann wdy 8 dage: och Sedann war hann wdy Blekunge i daglemåle och Ther bleffue hann gepenn

Vnge Abrams Bekennelse

Item bekennde hann at hanns Tysk och Rasmus finbo fogte wdy westre herede haffde sath möthe medh massze karlssonn wdy blekunge widh örsemåle: Huilket Han hörde aff måns nilsson masse karssons systersonn: och han kom dog Intedt ther häden

Item bekende han och ath henrik hoffman i Rotneby haffde eth Samptall medh dackenn i blekunge.

Item bekende han och ath Berge Jensson borgemestere wdy Rotneby Tiillströckthe honom ath hann ecke skulle geffue Siig wdy Landet Iggenn:

Item bekennde han och ath hann förde masse karlsson sielff fierde In i blekunge: som är masse karlssonn: masse krok: Suen Jwthe: och Jenns Kremere.

Han hörde aff masse karlssonn ath han Sagde Kan Jagh fåå fredh så will Jag Then gerne

haffue får Jag ecke fredh då Skall Jag giöre onth så Lenge Jagh Leffuer.

Ath Sedann hann hörde ath Jörgen Jensson sagdt haffde: ath man ecke finge masse karlsson: Då wille han haffue then Abram som honom Inffördhe: och Ther före bleffue han wthe.

Item bekende han och ath oluff biörnsson sagde ath måtte Jag komme Till Suerige medh min willie: då skulle thedh bätthe megh eth års förterning.

Noter

¹ L.-O. Larsson, *Det medeltida Varend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt*. Lund 1964 (2. uppl. i *Kronobergsboken* 1974–75).

² L.-O. Larsson, *Dackeland*, Malmö 1979 (2. uppl. 1992).

³ G. Carlsson, Nils Dacke och Europa. *Historielärnarnas förenings årsskrift* (HLFÅ) 1958–59 (omtr. i *Engelbrekt, Sturarna och Gustav Vasa*, Lund 1962) och *Från Erik Segersäll till Gustav Vasa. Undersökningar och rön*. Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademiens handlingar, Hist ser 6. Lund 1961.

⁴ S. Lundkvist, *Gustav Vasa och Europa. Svensk handels- och utrikespolitik 1534–1557*, Uppsala 1960.

⁵ G. Landberg, *De nordiska rikena under Brömsebroförbundet*, Uppsala 1925.

⁶ Landberg 1925 s. 61 och Larsson 1964 s. 307 och 325.

⁷ Det ovanstående bygger i huvudsak på Gottfrid Carlssons många arbeten (Gustav Vasa och det evangeliska Tyskland. HLFÅ 1950, *Der Schmalkaldische Bund und Schweden. Festschrift zum fünfundsiechzigsten Geburtstage von Otto Becker*, Wiesbaden 1954 och de ovan i not 3 nämnda arbetena) samt Lundkvist 1960.

⁸ Lundkvist 1960 s. 282 f.

⁹ *Ibid.* s. 283 f och Carlsson 1954 s. 44 och 1961 s. 143. Vad gäller kurfurst Fredriks hållning jfr kurfurstens brev till biskop Magnus Haraldsson (då bosatt i kartusianklostret Marienehe vid Rostock), Heidelberg 1545 17/2. Brevet kom ej i adressatens händer utan sändes av hertig Magnus av Mecklenburg i avskrift till Kristian III (hertig Magnus till Kristian III, Warin 1545 22/3, Tyske Kancellis Udenrigske Afdeling (TKUA), Mecklenburg A I I, Rigsarkivet, Köpenhamn (DRA)).

¹⁰ Lundkvist 1960 s. 284 ff.

¹¹ Larsson 1964 s. 317 ff och 1979 s. 270 ff, Landberg 1925 s. 61 f och 123 f.

¹² Se t.ex. *Smålands handlingar* (SmH) 1543:6:1 f. 33r, Riksarkivet (RA).

¹³ Konung Gustaf den förstes registratur (GR), Stockholm 1861–1916, 1543 s. 639 f.

¹⁴ Verner Parsberg till Esge Bille, Malmö 1543 25/9, Esge Pedersen Billes Arkiv, DRA.

¹⁵ GR 1544 s. 343 och 361, Militiäräkningar 1545/7, Krigsarkivet (KrA); jfr Rasmus Ludvigssons krönika om K. Gustaf I (*Historiska handlingar* 20, Stockholm 1905), s. 98 f och Erich Jörensön Tegel, *Then Stoormechtige ... Her Gustaffs ... Historia*. Del II, Stockholm 1622, s. 221 f. Sannolikt är prästen Elof identisk med dackerådgivaren herr Rolfi Nöbbele i Konga härad, även om Elof synes ha stark anknytning till Uppvidinge eller möjligen Östra härad. I sakörslängderna för dessa häradar upptas flera personer, som antingen gett husrum åt Elof eller följt honom och Germund Möla ner i Blekinge (SmH 1544: 7: 2 f. 13r, 1545: 11: 2 f. 93r–94r, 1547: 13: 2 f. 54r). Germund Möla var ursprungligen frälseandbonde i Staby i Högsby socken i Handbörds härad. I Jöns Verkmästares beaktelse 1544 omnämns han som en till Danmark rymd tjuv (Strödda historiska handlingar vol 1 a, RA). Om Jöns Verkmästare och andra dackemän från Högsby se Larsson 1979 s. 254 ff och L. Hallberg, Mordet på prästen i Högsby 1551 – drama med rötter i Dackefejden. *Kalmar län* 1994.

¹⁶ SmH 1544:10:1 f. 37v, RA.

¹⁷ Esge Bille till kanslern, Köpenhamn 1544 4/6 jämte kopior av brev Jören Jönsson till Esge Bille, Kronoberg 1544 12/5 och Esge Bille till Jören Jönsson, Köpenhamn 1544 2/6 (indlaeg til Registranterne 1541–49, Danske Kancelli, DRA); originalet av Jören Jönssons brev 12/5 (Esge Pedersen Billes Arkiv, DRA) är tryckt av K. Fabricius, *Fra den gamle Graense 1544, Historisk Tidsskrift for Skåneland*, Lund 1909 s. 233 ff. Notiser rörande svenska expeditioner ner i Danmark återfinns i fogderäkningskaperna, exv. i längderna över tärepenningar.

¹⁸ Se Landberg 1925 s. 125 ff.

¹⁹ GR 1545 s. 243 och 247 f; Bengt Småsven till Gustav Vasa, Kråkelund 1545 23/4, Skrivelser till konungen 1536–45, RA. Om frälsemannen och f.d. häradshövdingen Olof Björnsson, som såsom landsflyktig på 1540-talet levde i Stralsund och Mecklenburg och stämplade mot Gustav Vasa, se bl.a. i Carlsson 1961 s. 116 not 24 anförd litteratur.

²⁰ Jfr fragment av brev Axel Eriksson till Nils Svenske, Linköping 1545 14/4, Bielkesamlingen vol 1, RA.

²¹ Rasmus s. 105 och GR 1545 s. 294 ff. För händelserna kring mordet på kronobergsfogden hänvisas generellt till Larsson 1964 s. 352 och 1979 s. 160 ff.

²² Bekännelserna 1546 återfinns i den kände historikern och rikshistoriografen Jonas Hallenbergs samlingar och förvaras i vol E 252, Uppsala universitetsbibliotek (UUB).

²³ Tegel II s. 294 f.

²⁴ GR 1545 s. 304 f.

²⁵ E 132 f. 485r, UUB och Danica vol 467, RA. Klagskriften är bevarad i två avskrifter, den ena i Hogenskild Bielkes samling, den andra i RA.

²⁶ Understödet i Horkoneryd blev möjligen ödesdigert.

Kanske har uppgifterna 1546 om skövling, dvs. förverkat gods ofta efter någon som avrättats, ett samband härmed. Tre kor, sex får och en liten kviga levererades nämligen då som skövling från Horkoneryd till fogden på Kronoberg. SmH 1546: 7: 3 f. 71v, RA.

²⁷ Rasmus s. 105 f; jfr GR 1545 s. 320.

²⁸ GR 1545 s. 294 ff.

²⁹ Sten Eriksson till Botvid Larsson och Klemet Hansson, Kalmar 1545 5/6, Kanslitjänstemäns koncept och mottagna skrivelser vol 4, RA.

³⁰ Sten Eriksson till Kristian III, Kalmar 1545 5/7, TKUA, Sverige A II 21, DRA.

³¹ Rasmus s. 106; jfr GR 1545 s. 411.

³² Rasmus s. 107.

³³ GR 1545 s. 439.

³⁴ SmH 1545: 4: 2 f. 11r och 15r–v och 1545: 5: 3 f. 12v, RA.

³⁵ GR 1545 s. 334.

³⁶ Ibid. s. 411.

³⁷ Ibid. s. 496.

³⁸ Tegel II s. 295 och beaktelserna i E 252, UUB.

³⁹ Sten Eriksson till Kristian III, Kalmar 1545 5/7, TKUA, Sverige A II 21, DRA.

⁴⁰ Uppånds handlingar 1545: 3: 2 f. 135 ff, RA.

⁴¹ GR 1546–1547 s. 783.

⁴² Om honom se G. Carlsson, Gustav Vasas testamente, *Historisk tidskrift för Finland* (HTF) 1954 s. 20 not 2 (omtr. i *Engelbrekt, Sturarna och Gustav Vasa*, 1962) och 1961 s. 154 not 9.

⁴³ Se bilagan; GR 1546–1547 s. 93. Om Hans Witte, en landsflyktig f.d. borgare i Stockholm se Carlsson 1961 s. 116, 117, 120 och 122. Hertigdömet Braunschweig-Wolfenbüttel hade 1542 erövrats av det Schmalkaldiska förbundets trupper. Berend von Melen var fram till de schmalkaldiskas stora nederlag mot kejsaren 1547 förbundets ståthållare i det ockuperade Wolfenbüttel. Hans Witte biträdde honom där som »hauptman». Gustav Vasa var genom sitt första äktenskap besläktad med hertigdömet fördrivne och senare fängslade rättmätige innehavare, hertig Henrik, med vilken han stod i nära förbindelse.

⁴⁴ Bl.a. inventering av Herman Brulin 1907 i Handlingar rörande Sveriges historia i utländska arkiv, kapseln Stralsund, Stadtarchiv, RA.

⁴⁵ GR 1545 s. 306, 314, 326 och 334 f.

⁴⁶ E 132 f. 485r (även Danica vol 467, RA) och Tegel II s. 294; jfr Landberg 1925 s. 126.

⁴⁷ Landberg 1925 s. 127 f.

⁴⁸ GR 1546–1547 s. 349 f och 434 f.

⁴⁹ Larsson 1964 s. 317 ff. Jfr även uppgifter i Erik Persson Öllänings beaktelse 1543 25/2 på Gripsholms slott (E 252, UUB).

⁵⁰ I Jöns Verkmästares »pinliga» beaktelse 1544 anklagades köpmannen Malte Jönsson i Avaskär för att vilja beskydda fredlösa svenskar (Rasmus s. 99; jfr klago-

skriften 1554 i Tegel II s. 291 f). Se även beaktelserna i bilagan.

⁵¹ Larsson 1964 s. 320 och 353 ff.

⁵² L. Linge, *Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid*, Lund 1969 s. 90 ff.

⁵³ Lundkvist 1960 s. 262 f och 284 ff.

⁵⁴ Rasmus s. 52; jfr dock Larsson 1964 s. 286.

⁵⁵ Carlsson 1961 s. 128 f.

⁵⁶ GR 1544 s. 524.

⁵⁷ GR 1545 s. 496.

⁵⁸ Titularregister 1522–92, B f. 48v (24/9), RA.

⁵⁹ Ibid. f. 48v (12/11).

⁶⁰ Ibid. f. 16r (5/1). Fotostatokopia av originalet i Kopie-samlingen II. Äldre fotostater vol 3, RA.

⁶¹ Ibid. f. 16v (22/5).

⁶² Ibid. f. 49r.

⁶³ Ibid. f. 70v.

⁶⁴ GR 1545 s. 562 ff.

⁶⁵ SmH 1545: 3: 2 f. 134v, RA.

⁶⁶ SmH 1548: 6A: 1 f. 3r och 13r, 1549: 2A: 1 f. 10v och 1551: 5: 1 f. 12v, RA.

⁶⁷ SmH 1546: 7: 1 f. 16v, RA.

⁶⁸ Räntekammarböcker (RKB) 1546 vol 21: 5 f. 64v, RA.

⁶⁹ SmH 1546: 11 f. 46r, RA.

⁷⁰ Titularregister 1522–92, B f. 70v (8/9), RA.

⁷¹ I. Svalenius, *Rikskansliet i Sverige 1560–1592*, Stockholm 1991 s. 67.

⁷² Strödda historiska handlingar vol 1 a, RA. Rapporten, som är bevarad i avskrift, är odaterad men kan av innehållet tidfästas till vårvinnet 1547. Den stammar sannolikt från sändebudet Joachim Burwitz, som i mars återkom från Nordtyskland (GR 1546–1547 s. 208 f och 427).

⁷³ Rådets handlingar och brev vol 3, RA; jfr ett referat av rådslaget i *Svenska riksdagsakter* I, utg. av E. Hildebrand och O. Alin, Stockholm 1887–88, s. 796 f.

⁷⁴ Titularregister 1522–92, B f. 18r.

⁷⁵ Ibid. f. 50r.

⁷⁶ Ibid. f. 18r.

⁷⁷ Lundkvist 1960 s. 295 f. GR 1546–1547 s. 468 f.

⁷⁸ RKB 1549 vol 24: 5 f. 16v, RA. En borgare i Stralsund fick i juni 1549 50 daler som han tidigare lånat ut till Swan von Schara när denne grep »avvikna förrädare» i Stralsund.

⁷⁹ Germanica vol 723, RA. Av protokollet framgår inte rannsakingens följd. Inget härom har påträffats vid en genomgång av bevarade Stadtbücher och Gerichtsbücher i Stralsunds stadsarkiv.

⁸⁰ I Botvid Larssons utgående diarium 1547 (Westinska samlingen 259:1, UUB) finns i ett löftesmänsregister en uppgift om Peder Slöger. Den 30 december 1547 gick fyra män i god för Peder Slöger Smålänning, född i Södra Möre, uti Olof Skräddares rote. De fyra godemännen var i den finska fänikan.

⁸¹ GR 1546–1547 s. 719 och 1548 s. 40.

⁸² GR 1546–1547 s. 783.

⁸³ GR 1546–1547 s. 559 och 591. Jfr här ett i Strödda historiska handlingar vol 1 a, RA bevarat koncept till supplication från Lars Persson (Hård), bror till Jören Jönssons änka, till Danmarks riksråd inför ett planerat möte i Varberg mellan riksråd från de båda rikena. Gustav Vasa hade inför detta begärt in klagomål mot danskarna. Konceptet hänför sig till våren 1547. På tal om Mats Karlsson uppges att denne efter mordet med Verner Parsbergs hjälp begav sig till Tyskland. »ther han nw är och tilleffuentyrs stämpler allt ondht szå wäll opå Danmarckz som Suerigis Rike». Denna passus har blivit överstruken.

⁸⁴ Tegel II s. 273 och E 132 f. 324r, UUB.

⁸⁵ SmH 1548: 11: 1 f. 33v, RA.

⁸⁶ SmH 1546: 2 f. 91v, RA. En hel del krut åtgick för de fjorton knektarna.

⁸⁷ SmH 1546: 8: 2 f. 222r, RA.

⁸⁸ SmH 1552: 6: 1 f. 17v, RA.

⁸⁹ GR 1546–1547 s. 365 f.

⁹⁰ Titularregister 1522–92, B f. 71v (24/2), RA.

⁹¹ RKB 1549 vol 24: 9 f. 111v, RA.

⁹² G. Carlsson 1961 s. 144. Om »praktiker» i Tyskland mot Gustav Vasa under 1550-talet se I. Andersson, *Svenskt och europeiskt femtonhundratals. Fynd, forskning och essäer*, Lund 1943, s. 40 ff.

⁹³ SmH 1548: 11: 1 f. 33v, RA.

⁹⁴ SmH 1552: 3: 1 f. 29r, RA.

⁹⁵ SmH 1553: 17: 1 f. 34v, RA.

⁹⁶ SmH 1553: 5A: 3 f. 4r, RA.

⁹⁷ GR 1548 s. 96 och 244 f.

⁹⁸ SmH 1549: 2A: 1 f. 10r, RA.

⁹⁹ Carlsson, HTF 1954 s. 20 not 2 och 1961 s. 154 not 9.

¹⁰⁰ Hans Schermer till hertig Albrekt, Ribnitz 1545 17/5. Auswärtiges, Suecica 358 a, Mecklenburgisches Landeshauptarchiv, Schwerin.

¹⁰¹ Lundkvist 1960 s. 287, I. Svalenius, *Georg Norman. En biografisk studie*, Lund 1937 s. 31 och 153 samt G. Carlsson 1961 s. 130 f och 138.

¹⁰² E 132 f. 485r, UUB (jfr Danica vol 467, RA) och Tegel II s. 233.

¹⁰³ F. Lindberg, Upprørsledaren Jon Anderssons öden efter Dackefejden. *Historisk tidskrift* 1934 s. 32 ff och G. Hafström, Jon Anderssons senare öden. *Historisk tidskrift* 1934 s. 362 ff.

¹⁰⁴ A. Vejde, Erik XIV och ödeläggelsen av Ronneby 1564. *Scandia* 1929 s. 54 ff och L.-O. Larsson, Erik XIV, Blekinge och Ronneby. *Ale* 1968 s. 33 ff.

¹⁰⁵ I marginalen utanför detta stycke är antecknat »no» (=nota). Sådan anteckning förekommer ofta när det gäller uppgifter om vad fogdar i Blekinge påstått ha gjort.

¹⁰⁶ Möjligen har ett par bokstäver härefter försvunnit på grund av fuktskada.

¹⁰⁷ Än idag kan man i Lübeck beskåda Gustav Vasas enkla kläder, som han bar när han i september 1519 som hjälpsökande flyktig kom till den mäktiga hansestaden.

Kvinnor i grosshandlarfamiljen Winberg i Karlshamn under 1800-talet

Kvinnors vardagsliv inom en lokal borgerlighet

Av Eva Helen Ulvros

Historiska institutionen, Lunds universitet

Forskning kring kvinnor och vardagsliv inom en lokal borgerlighet har hittills varit relativt sparsam. Utifrån ett stort material som består av dagböcker och privata brevsamlingar, presenteras här vissa resultat. I denna studie är det grosshandlarhustrun Helena Winberg och hennes dotter Carolina som står i centrum. Dessa kvinnor finns också med i författarens avhandling, *Fruar och manssällor. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*.

Fru Helena Winberg

Hvad hafren är vacker, och i Bolshejan i synnerhet så lång, att jag mätt den som var 9 1/2 quart. . . I staden har vi nu änteligen fått vårt hö, jag frågade Carl hur mycket som borde åtgå, och han sade att en 24 lass, det är besynnerligt, att i allmänhet har bönderna hållit sitt hö så dyrt i sommar, hvilket alla säger, som skall köpa, och Ekstrand rådde mig ej förhasta mig, hvarför jag äfven varnat Nils. Wed har vi för staden fått.¹

Dessa rader är hämtade från ett brev skrivet i augusti 1829 av Helena Winberg, gift med Johan Ulrik Winberg, en av de förmögaste grosshandlarna i Karlshamn under förra delen av 1800-talet. Brevet finns, tillsammans med ytterligare 164 brev författade av Helena till hennes make, i den Winbergska brevsamlingen på Handskriftsavdelningen vid Lunds universitetsbibliotek.

Helena Winberg föddes i Stävie utanför Lund 1791. Hon var dotter till sekreterare Jonas Löngren och hans hustru Anna, född Nehrman.² 1814 gifte sig Helena Löngren vid tjugotre års ålder med den fjorton år äldre grosshandlaren Johan Ulrik Winberg i Karlshamn. Hans förra hustru hade nyligen avlidit och lämnat honom ensam med en nyfödd dotter, den dövstumma Betty, samt de tre sönerna Ulric, fem år, Oscar, fyra år samt Emil, ett år.³

Johan Ulrik Winberg var född och uppväxt i Stockholm men hade flyttat till Karlshamn under 1800-talets första år för att etablera sig som handelsman där. Kontinentalsystemet fick för Karlshamns del som följd, att staden blev centrum för livlig handelsverksamhet under 1800-talets första decennier. Tillsammans med sin kollega Ernst Fredrik Meyer, bördig från Hannover, drev Winberg det blomstrande handelshuset Winberg & Meyer, som dominerade affärslivet i Karlshamn vid denna tid. Grosshandlare Winberg representerade dessutom Karlshamns borgerskap i riksdagen mellan 1809 och 1834.⁴

I äktenskapet mellan Helena och Johan Ulrik föddes dottern Carolina 1815 och några år senare dottern Bernera, samt sönerna Frans Edvard (död som spädbarn) och Richard. I Karlshamn bodde familjen i de övre etagerorna i ett trevåningshus på Drottninggatan, medan bottenvåningen upptogs av kontoret Winberg & Meyer. Cirka en mil utanför staden hade man också ett lantställe, herrgården Stensnäs, där man bedrev jordbruk.⁵

Korrespondensen mellan makarna Winberg tillkom då Johan Ulrik vistades i Stockholm under riksdagarna. Det som kommer oss till mötes i breven är till stor del Helena Winbergs vardag. Hennes epistlar handlar

Bild 1. Familjen Winbergs hus på Drottninggatan i Karlshamn. Foto: Eva Helen Ulvros, Lund.

nästan uteslutande om de vardagliga bestyren, även om hon också ger uttryck för sin kärlek och sin längtan efter mannen. Under makens frånvaro hade Helena det yttersta ansvaret för familjens jordbruk och brännvinsbränneri, och hennes dagar var fyllda av arbete. Helena berättar hur hon inspekterade betesmarker, bykte i brygghuset tillsammans med pigorna, slaktade och klippte får, köpte boskap och spannmål och hur hon ibland hela dagarna var ute och övervakade folket på fälten. I de flesta av breven finns redogörelser över potatisens utseende och hur skörden artade sig. Helena Winberg skötte hushållets ekonomiska angelägenheter, och kontrollerade också förvaltarens utbetalningar. Hon för ständiga diskussioner om köp och försäljning med män i omgivningen, allt i syfte att göra så goda affärer som möjligt. Makarna Winberg dryftar regelbundet ekonomiska ärenden i sina brev.⁶

Helena Winberg kom att överleva sin man med tjugotre år. I september 1834 blev Johan

Bild 2. Familjen Winbergs brännvinsbränneri vid herrgården Stensnäs utanför Karlshamn. Foto: Eva Helen Ulvros, Lund.

Ulrik Winberg ett av många offer för den koleraepidemi som då rasade i Stockholm. Som änka fortsatte Helena att driva jordbruket på Stensnäs, som var hennes stora intresse, medan däremot mannens affärsverksamhet till största delen kom att övertas av hans kompanjon Ernst Fredrik Meyer. 1857 avled Helena Winberg vid sextiosex års ålder.⁷

Hur kan det då komma sig att fru Winberg hade så pass stort inflytande över jordbruk och ekonomi, och delvis även över makens handelsverksamhet? Var detta vanligt, eller var Helena Winberg ett undantag, en kvinna som avvek från andra i tidens borgerlighet?

Tid och rum

Under hela 1800-talet, liksom under tidigare århundraden, var gifta kvinnor ställda under makens förmyndarskap. Ogifta kvinnor var likaså underställda förmyndare, i första hand fadern, och om denne inte fanns i livet närmaste manliga släkting. Den ogifta kvinnan kunde dock ansöka om myndighet, men inte förrän 1858 påbörjades det gradvisa upphävandet av ogift kvinnas omyndighet. Giftomannarätten – släktens kontroll över hennes giftermål – kvarstod ännu några årtionden. Inte förrän 1882 blev den ogifta kvinnan i myndighetshänseende likställd med mannen. Endast änkor var tidigare ekonomiskt sett jämställda med män med avseende på myndighet, men vid omgifte hamnade de åter under mannens förmyndarskap. Omyndighetsregeln medförde att dessa kvinnor inte kunde engagera sig ekonomiskt utan förmyndarens medgivande. Det förekom ingen egentlig kontroll av dennes förvaltning av myndlingens tillgångar, och det inträffade inte sällan att en kvinnas egendom gick förlorad på grund av att förmyndaren använt det anförtrodda kapitalet till egna behov. Just detta missförhållande kritiseras skarpt i Fredrika Bremers *Hertha*.⁸ Den allmänt veder-

tagna normen innebar att kvinnan betraktades som medlem i ett hushåll med manligt överhuvud. Hushållsföreståndarens plikt var att sörja för de underlydandes ekonomiska och sociala trygghet, och han hade också rätt att straffa hustru, barn och anställda.⁹

Utanför hushållets ram var arbetsmarknaden utformad efter den manliga normen. För män stod ett vitt fält av skilda verksamheter öppet, medan en betydligt mer kringskuren sektor var reserverad för den kvinnliga arbetskraften. Skråna var i princip slutna för kvinnor, och likaså alla former av högre utbildning. Denna struktur avspeglar dåtidens allmänna uppfattning att mannen och kvinnan hade olika verksamhetsområden, och där kvinnans främsta uppgift var att verka i hemmet som maka och mor.¹⁰ Emellertid kan praxis många gånger avvika från etablerade normer och regler. Är det här vi ska söka förklaringen till Helena Winbergs självständiga roll?

Annan forskning

Vi kan här knyta an till några olika forskare. Ekonomihistorikern Inger Jonsson har i *Lindolrare, väverskor och köpmän* undersökt linhantering i Hälsingland i början av 1800-talet, och hon visar att kvinnornas insatser inom denna näring var av grundläggande betydelse och vida översteg männens. Jonsson har tagit sin utgångspunkt i ett arkiv från det Dahlbomska handelshuset i Hudiksvall. Det framgår att kvinnorna även hade ett ledningsansvar samt stod för utveckling av ny kunskap inom linnenäringen. Fruarnas namn finns ofta med i boksluten i avräkningsböckerna, och vävleverantörernas hustrur tycks ibland ha skött kontakterna med handelshuset. Kvinnorna engagerades många gånger i att upprätta bokslut, och man kan i böckerna se formuleringar som »avslutat contot med honom sjelf och hustrun.» Jonssons slutsats blir att

kvinnornas inflytande var stort inom linhanteringen över huvud taget.¹¹

Om vi går bakåt i tiden, kan man finna upplysningar både från Danmark-Norge, Frankrike och England som bekräftar hustruns inflytande inom handelsverksamheten i förindustriell tid. Kontrakt stod ofta i båda makarnas namn, penningtransaktioner kunde ingås med hustrun likaväl som med hennes äkta hälft, och båda uppfattades som betrodda att få kredit.¹² För svenskt vidkommande finns uppgifter som tyder på att gifta kvinnor före 1800-talet kunde ingå förpliktigande avtal i ekonomiska ting, en rättighet som sedan kom att urholkas under 1800-talets lopp. Den gifta kvinnans ställning skulle således i det här avseendet ha försämrats under detta sekel.¹³

Arbetsdelning i bondesamhället

I bondesamhället fanns sedan gammalt en klar arbetsdelning mellan könen, som dock kunde växla mellan olika områden allt efter de olika näringsfången och hur det var mest praktiskt att fördela sysslorna. Arbetet på gården krävde samarbete mellan män och kvinnor, men det var kvinnan som hade huvudansvaret för inomhussysslorna. Olika regioners näringar med skiftande behov kunde emellertid leda till en förändring av arbetsdelningen mellan könen. Det var inte vanligt att män övertog uppgifter som av tradition betraktades som kvinnliga, men det kunde förekomma då ett visst arbete fått en ökad ekonomisk betydelse eller prestige. Så kunde exempelvis även män delta i spinning i bygder präglade av textila näringsgrenar, där det var viktigt att många engagerades i ett visst arbetsmoment. Men i allmänhet var kvinnans arbetsområde större än mannens, och det var mer accepterat för en kvinna att gripa sig an även manliga sysslor, än det omvända. Kvinnorna stod för fler gränsöverskridanden än männen. Mäns bortovaro brukade också leda till större själv-

ständighet och ökat ansvarsområde för kvinnornas del. Bland andra, Eva Österberg har diskuterat hur kvinnor både under medeltiden och på 1600-talet förekommit i roller som av tradition definierats som manliga.¹⁴

Att kvinnor inom borgerligheten deltog både i hushållsarbete, jordbruk och, som i Helena Winbergs fall, makens affärsverksamhet, ser jag som en följd av att Sverige under större delen av 1800-talet, trots befolkningsökning och urbanisering, ändå hade en påtagligt agrar prägel. 90 % av Sveriges befolkning bodde på landsbygden fram till 1870-talet, och de flesta städer var små, med enbart några tusen invånare. I Karlshamn levde i början av 1800-talet knappt 4 000 personer. Även inne i städerna höll man boskap, och på stadsägorna i städernas utkanter odlades spannmål. Enligt undersökningar från Simrishamn från 1800-talets början var det framför allt stadens mest välbärgade invånare – storhandlarna och ämbetsmännen – som ägnade sig åt jordbruk i större skala, och deras hushållning var i hög grad inriktad mot självhushållning. Även lönesystemet byggde till stor del på naturprodukter. Så fick lärarna vid Lunds universitet en del av sin lön i spannmål från universitetets lönejordar; spannmål, som man sedan kunde sälja vidare.¹⁵ Denna samhällsstruktur främjar rimligtvis samarbete mellan makarna för att verksamheten skulle fungera. En aktiv arbetsinsats även från hustruns sida var sannolikt nödvändig för ett väl fungerande hushåll. Min egen forskning ger också talrika belägg för detta.¹⁶

Men vi kan ställa frågan, ifall dessa kvinnors trots allt relativt inflytelserika ställning berodde på att de var gifta och som hustrur hade huvudansvaret för ett hushåll. Var det utifrån denna position de kunde uppnå vissa maktbefogenheter, även om de var inordnade i en patriarkalt definierad hushållsstruktur? Vilka mönster framträder om vi fokuserar vårt intresse på en ogift kvinna i familjen Winberg?

Mamsell Carolina Winberg

Helena Winbergs dotter Carolinas liv kom att gestalta sig på ett annat sätt än moderns. Som många andra barn i familjerna inom borgerligheten, undervisades hon hemma av en anställd lärare. Hon läste tillsammans med sina bröder först för Johan Henrik Thomander, som var familjens informator i tio år, mellan 1816 och 1826, och sedan för hans efterträdare Paul Gabriel Ahnfelt. Carolina hade en utpräglat intellektuell läggning. Hennes favoritsysselsättning var att läsa, och litteratur på tyska och franska erbjöd inga problem. Om förmiddagarna var Carolina i regel sysselsatt med sömnad för hemmets behov, men då hon blivit färdig med det arbetet hade hon möjlighet att fördjupa sig i litteratur. Hon läste gärna pjäser av Shakespeare, Miltons och Calderóns verk, och romaner av Jean Paul och mademoiselle Cottin.¹⁷

Då Carolina Winberg var i tjugooårsåldern blev hon förälskad i Gustaf Billberg, som var stadsläkare i Lund och god vän med Thomander. Men 1839 avled fästmannen oväntat i en infektionsjukdom, och Carolina kom aldrig över detta. Hon saknade inte friare, men hennes kärlek till den döde bleknade inte bort, och i brev till bästa väninnan Emilie Thomander bekände hon några år senare att hon aldrig »ens till namnet» kunde bli en annans hustru.¹⁸

Carolina stannade kvar i föräldrahemmet tills hon var trettio år gammal. Även den yngre system Bernera förblev ogift och bodde kvar hemma tills modern dog 1857. De två systerarna ägnade en stor del av sina dagar åt sömnad. De sydde kläder som behövdes då deras bror Oscar skulle gifta sig, och de hjälpte också modern med skiftande slag av hushållsarbete. Till stor del tillverkade de sina egna kläder av det tyg Helena Winberg vävt, och Carolina reste ibland till Oscar i Kristianstad där hon förfärdigade balklänningar åt

Bild 3. *Das Kampaner Thal* av Jean Paul – en av Carolina Winbergs favoritförfattare. Foto Kulturen: Lars Westrup.

svägerskan och skjortor och blöjor åt deras barn. Då modern var sjuk vårdades hon av döttrarna, och dessa reste även bort till systerkon och bekanta som blivit sjuka och därför behövde deras hjälp.¹⁹

Efterhand kom Carolina Winberg att vistas långa perioder hos brodern och hans familj i Kristianstad, då hennes svägerska tidvis var mycket sjuk och behövde hjälp både för sin egen och barnens del. Särskilt i samband med förlossningarna var Carolina ett pålitligt stöd. Trots att Carolina verkligen fyllde en funktion i broderns hem, gav hon ändå ofta uttryck för att hon kände sig onyttig. Många av hennes tankar och känslor kommer i dagen i den korrespondens som hon under större delen av sitt liv upprätthöll med Henrik Reuter Dahl, som var en god vän till familjen sedan barn-domstiden. Vid ett tillfälle beskriver hon sig som »en sådan där gammal obetydlighet 'på öfverblifvna kartan.'»²⁰

1845 blev Oscar änklings, då hans hustru avlidit i galopperande lungdot. De två barnen, Sophie och Hugo, var då tre respektive ett år gamla. Från och med nu installerade sig Carolina Winberg hos sin bror. Hon kom att fostra sina syskonbarn tills de blev vuxna, först tillsammans med Oscar, och efter hans död 1854, på egen hand.²¹

Carolinas drömmar om att resa samt att få studera, vilka går som en röd tråd genom hela hennes liv, kolliderade obarmhärtigt med tidens konventioner och begränsade möjligheter för kvinnor. Carolina Winberg ger ofta uttryck för en stark bitterhet och känsla av instängdhet, som hon förband med kvinnans lott i samhället. I föräldrahemmet upplevde hon, hur bröderna då de lämnat informatorstiden bakom sig hade möjligheter att studera och ge sig ut i världen. Själv fick hon bli kvar i hemmet och nöja sig med självstudier, då inte hushållets och sömnadsarbetets krav lade hinder i vägen. I ett av breven utbrister hon:

Det vore likväl roligt att ändå en gång få se Stockholm fast – det kan också göra detsamma; man tänker så der för några ögonblick ibland, men det förändrade och förbättrade ändå ej det stora hela! Det förr så brinnande begäret att se världen och allt hvad den har skönt och herrligt, blef längesedan afkyldt (såväl som så mycket annat).²²

Då Carolina Winbergs brorson Hugo som vuxen flyttade till Lund för att studera vid universitetet, följde hans faster med, och fortsatte även där att hushålla för honom. Under tiden i Lund kom Carolina också att under några år hjälpa till med att vårda sin döde fästmans mor, Cajsa Maria Billberg, på hennes ålderdom. Carolina Winberg bodde kvar i Lund resten av sitt liv, och avled vid sextiosju års ålder 1882.²³

Kulturella mönster

Familjen Winberg i Karlshamn uppvisar flera drag som ansetts som typiska för 1800-talets

borgerlighet. Så var ålderskillnaden mellan grosshandlare Winberg och hans hustru ganska stor – fjorton år – och också hans söner gifte sig med yngre kvinnor; sonen Emil med en kvinna som endast var hälften så gammal som han själv. Men de tre dottrarna i familjen gifte sig inte. Den äldsta, den dövstumma Betty, dog i unga år, och de två andra, Bernera och Carolina, förblev ogifta, som så många andra kvinnor inom tidens borgerlighet.²⁴

Att ogifta vuxna barn stannade kvar i föräldrahemmet har varit ett mycket vanligt mönster, och i vissa delar av Sverige var det brukligt långt fram på 1900-talet. Detta hängde förstås till stor del samman med att det inte fanns något organiserat socialt skyddsnät för äldre från samhällets sida, utan omhändertagandet av den äldre generationen föll på släktens lott.²⁵

Eftersom det var kvinnor som främst förknippades med uppgiften att vårda och ta hand om andra, samtidigt som de inte utbildats för någon karriär utom hemmet, blev rimligtvis förväntningarna större på en ogift dotter än på en ogift son att stanna hos föräldrarna. När Carolina Winberg och hennes syster stannade kvar hos sin mamma då de själva inte gift sig, handlade de därmed som de flesta förväntat sig. Det var dessutom ett praktiskt problem för en ogift kvinna att förestå ett eget hushåll eftersom hon inte var myndig. Därmed var hon förhindrad att handha större penningssummor och att sköta sin egen ekonomi. Hon var också formellt obehörig att skriva under kontrakt. I praktiken kunde emellertid ogifta kvinnor få en begränsad behörighet för att till exempel kunna underteckna hyres- och anställningskontrakt, och i samband med detta även ha hand om mindre penningbelopp.²⁶ Det är rimligt att anta, att en efter praktiska behov anpassad praxis här fått företräde framför den formella lagen, speciellt under 1800-talet då antalet ogifta kvinnor ökade så markant.

Men ensamstående kvinnor löpte också risken att mötas av förbud mot inflyttning på annan ort, då myndigheterna var rädda för att de skulle komma att ligga fattigvården till last. Även kvinnor ur ståndspersonernas led kunde bemötas med misstro. För att en individ skulle accepteras som invånare var det vanligt att man krävde bevis på att han eller hon anställdes av en arbetsgivare, eller att den inflyttade kunde uppvisa en förmögenhet som borgade för att personen i fråga inte skulle belasta fattigvården. Dessa restriktioner drabbade speciellt kvinnor, eftersom de inte fick ha hand om större summor samt dessutom var utestängda från de flesta yrkesområden. Därför kunde det vara svårt att få denna ekvation att gå ihop. Även på kontinenten fanns en allmän misstänksamhet mot ensamboende kvinnor, vilka betraktades som suspekta och »herrelösa.»²⁷

Detta exemplifierar väl den manliga normens primat. Ett hushåll borde ha ett manligt överhuvud. Om så inte var fallet, räknades hushållsenheten som ett undantag, trots att den demografiska utvecklingen i själva verket ledde till att nästan hälften av hushållen i många städer vid 1800-talets mitt förestods av kvinnor.²⁸ Det går att se en tydlig skillnad mellan dels lagstiftning och en etablerad norm, dels en verklighet som ofta skilde sig från det vedertagna idealet.

Sammanfattning

Helena och Carolina Winbergs livsöden kan spegla hur tillvaron kunde gestalta sig för kvinnor inom borgerligheten under 1800-talets förra del. Grosshandlarhustrun Helena Winberg levde ett liv fyllt av praktisk verksamhet där initiativ och beslutsfattande, ibland i samråd med maken, utgjorde väsentliga inslag. Hennes dotter Carolina däremot, erfor hur hennes ambitioner och önskningar kom till korta inför samhällets konventioner och andras krav på hur hon borde leva.

Livsstil och kulturella mönster bland borgerlighetens kvinnor, åtminstone utanför de stora städerna, får under 1800-talets förra och mellersta del sättas i samband med den markant agrara prägel som kännetecknade Sverige vid denna tid. Mer än 90 % av befolkningen levde på landsbygden fram till seklets sista årtionden, och merparten av städerna räknade endast något eller några tusental invånare. Löner betalades delvis in natura in på 1870-talet, och i vissa fall ännu längre fram i tiden. Det var vanligt med en omfattande självhushållning, också inom borgerskapet. Ett sätt att markera status och rikedom var just innehav av jord och boskap. Detta var även en garanti för att man alltid skulle ha tillgång till livsmedel. Det var därför viktigt att rätt kunna ta tillvara dessa tillgångar.

Redan som unga skolades kvinnorna in i husmorsrollen även om man också, i mån av möjlighet, försökte bibringa de uppväxande flickorna kunskaper i franska och tyska, pianospel, sång, dans och färdigheter i finare broderikonst. Men skolningen till husmoder förefaller ha varit den primära utifrån det material från södra Sverige som jag gått igenom.

På grund av den gifta kvinnans betydelsefulla roll inom hemproduktionen, kan man inte påstå att kvinnan saknade inflytande. I ett stort, arbetskrävande hushåll där man tillämpade en hög grad av självhushållning var hennes arbetsinsatser nödvändiga. För att allt skulle fungera väl i en sådan arbetsenhet som hushållet utgjorde, var samarbete mellan makarna en nödvändighet. Vid behov kunde man överta en del av varandras arbetsuppgifter, och framför allt kunde hustrun utföra en del av mannens åtaganden. Helena Winberg hade då hennes make var bortrest, det yttersta ansvaret för familjens jordbruk och brännvinsbränneri.

Socialt sett hade de ogifta lägre status än de gifta kvinnorna. Men i praktiken kom de ofta att fylla en viktig funktion inom vård, hus-

hållsarbete eller undervisning i föräldrars eller syskons hushåll. Carolina Winberg ägnade hela sitt liv åt sådana uppgifter. Som hemmaboende ogift dotter först i föräldrahemmet, sedan i broderns familj där hon efterhand kom att bli ställföreträdande förälder för sina syskonbarn, och slutligen på äldre dagar under några år hos sin döde fästmans mor, fru Billberg.

Noter

- ¹ Brev från Helena Winberg till J U Winberg 30/8 1829. Brevsamling Winberg. Handskriftsavdelningen, LUB.
- ² Lindberg, Otto, *Landsstaten i Malmöhus och Kristianstads län 1719-1917*. Malmö 1919, s. 166.
- ³ Se släkten Winberg i *Svenska släktkalendern 1913*. Uppgifter om Betty Winberg finns t.ex. hos Ahnfelt, Paul Gabriel, *Studentminnen*. Stockholm 1963 (1857), s. 94.
- ⁴ Rosengren, Hilding, *Karlshamns historia del III*. Karlshamn 1980 (1949), s. 12 ff, 52-53, 299-304; Henriksson, Ruth, *Johan Ulrik Winberg 1772-1834*. I *Blekingeboken 1982*. Karlskrona 1982, s. 1, 6, 11, 13.
- ⁵ Henriksson, Ruth, *Johan Ulrik Winberg 1772-1834*. I *Blekingeboken 1982*. Karlskrona 1982, s. 12; Ahnfelt, Paul Gabriel, *Studentminnen*. Stockholm 1963 (1857), s. 93; Rosengren, Hilding, *Karlshamns historia del III*. Karlshamn 1980 (1949), s. 53.
- ⁶ Brev från Helena Winberg till J U Winberg 19/3, 10/4 1823, 26/9 1823, 2/11 1828, 25/3, 3/5, 7/10 1829, 3/9, 20/9, m.fl. Brevsamling Winberg. Handskriftsavdelningen, LUB.
- ⁷ Om J. U. Winbergs död i Rosengren, Hilding, *Karlshamns historia del III*. Karlshamn 1980 (1949), s. 52; Henriksson, Ruth, *Johan Ulrik Winberg 1772-1834*. I *Blekingeboken 1982*. Karlskrona 1982, s. 18. Om Helena Winbergs död, se brev från Carolina Winberg till Henrik Reuter Dahl 19/9 1857, Handskriftsavdelningen, LUB.
- ⁸ Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige. Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*. Göteborg 1960, s. 42-43; Qvist, Gunnar, *Ett perspektiv på den s k kvinnoemancipationen i Sverige*. I *Historisk Tidskrift* nr 2 1977, s. 162-163; Losman, Beata, *Kvinnoliv på landet*. I *Handbok i svensk kvinnohistoria*. Malmö 1987, s. 62-69; Bladh, Christine, *Månglerskor. Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819-1846*. Borås 1991, s. 129-130; Bremer, Fredrika, *Hertha*. Ungern 1986 (1856), s. 71-77.
- ⁹ Artaeus, Irene, *Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft - fallet Västerås*. Uppsala 1992, s. 174-175; Ohlander, Ann-Sofie, *Verklighetsexperterna. Kvinnor som politiska*

förebilder. I *Den osynliga historien. Kvinnornas historia*. Red Lise Sjöstedt. Uppsala 1993, s. 149.

¹⁰ Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige. Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*. Göteborg 1960, s. 53; Qvist, Gunnar, *Ett perspektiv på den s k kvinnoemancipationen i Sverige*. I *Historisk Tidskrift* nr 2 1977, s. 165 ff; Artaeus, Irene, *Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft - fallet Västerås*. Uppsala 1992, s. 174-175.

¹¹ Jonsson, Inger, *Linodlare, väverskor och köpmän. Linne som handelsvara och försörjningsmöjlighet i det tidiga 1800-talets Hälsingland*. Uppsala 1994, s. 227-231, 239. Se även Vogt, Sidsel, *Kvinnenes socialhistorie. Kvinnesyn og kvinneliv i England, Frankrike og USA ca 1650-1920*. Oslo 1991, s. 57.

¹² Vogt, Sidsel, *Kvinnenes socialhistorie. Kvinnesyn og kvinneliv i England, Frankrike og USA ca 1650-1920*. Oslo 1991, s. 57.

¹³ Widerberg, Karin, *Kvinnans rättsliga och sociala ställning i Sverige 1750-1976*. Lund 1978, s. 63; Matovic, Margareta, *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och parternas liv i Stockholm 1850-1890*. Stockholm 1984, s. 33-34; Artaeus, Irene, *Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft - fallet Västerås*. Uppsala 1992, s. 29-34.

¹⁴ Löfgren, Orvar, *Kvinnfolks göra - om arbetsdelning i bondesamhället*. I *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* nr 3 1982; Gaunt, David, *Familjeliv i Norden*. Malmö 1983, s. 123-138; Jonsson, Inger, *Linodlare, väverskor och köpmän. Linne som handelsvara och försörjningsmöjlighet i det tidiga 1800-talets Hälsingland*. Uppsala 1994, s. 214; Österberg, Eva, *Bonde eller bagerska? Vanliga svenska kvinnors ekonomiska ställning under senmedeltiden*. I *Historisk Tidskrift* nr 3 1980; Österberg, Eva, *Folk förr. Historiska essäer*. Eskilstuna 1995, s. 221-224.

¹⁵ *Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkning 1720-1967*. Stockholm 1969, s. 44-46, 61-62; Svanberg, Victor, *Romantikens samhälle*. Avesta 198, s. 7; Hanssen, Börje, *Österlen. Allmog, köpstafolk och kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*. Östervåla 1977, s. 384-385; Blomqvist, Göran, *Elfenbenstorn eller statskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück*. Lund 1992, s. 94-101.

¹⁶ Ulvros, Eva Helen, *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870*. Lund 1996, s. 47-68, 187-192.

¹⁷ Gierow, Karl, *Johan Henrik Thomander. Fysionomi i tre belysningar*. Stockholm 1975, s. 94-95, 98; Ahnfelt, Paul Gabriel, *Studentminnen*. Stockholm 1963 (1857), s. 94. Brev från Carolina Winberg till Emilie Thomander (född Meyer) 28/5, 16/8, 11/9, 5/10 1832, 7/2, 14/2, 1/3, 14/7 1834, Handskriftsavdelningen, LUB.

¹⁸ Reuter Dahl, Henrik, *Ärkebiskop Henrik Reuter Dahls*

memoarer. Lund 1920, s. 160, 176. Brev från Carolina Winberg till Emilie Thomander (född Meyer) 3/12 1841; Fredrika Ehrenborgs dagbok 12/6 1847, Handskriftsavdelningen, LUB.

¹⁹ Brev från Carolina Winberg till Henrik Reuterdaahl 16/9, 20/11 1841, 11/1 1842, 13/6 1845; från Carolina Winberg till Gustafva Wihlborg 29/1 1842; från Carolina Winberg till Helena Winberg 3/5, 20/5 1842, 17/5, 9/6 1845. Handskriftsavdelningen, LUB.

²⁰ Brev från Carolina Winberg till Henrik Reuterdaahl 29/8 1842, 29/1, 10/10 1843, 13/6, 8/10 1845, 12/11 1851. Citatet från 12/11 1851. Brev från Carolina Winberg till Helena Winberg 3/5, 20/5 1842, 3/11 1843, Handskriftsavdelningen, LUB.

²¹ Brev från Carolina Winberg till Henrik Reuterdaahl 13/6, 8/10 1845, Handskriftsavdelningen, LUB.

²² Brev från Carolina Winberg till Henrik Reuterdaahl 22/4 1848, Handskriftsavdelningen, LUB.

²³ Brev från Carolina Winberg till Henrik Reuterdaahl 11/1, 29/8 1842, 29/1 1843, 13/6 1845, 25/10 1854, 11/12 1863, 29/8, 1/11 1863, 31/5, 9/9 1865, Handskriftsavdelningen, LUB. Årtal för Carolina Winbergs död i Reuterdaahl, Henrik, *Ärkebiskop Henrik Reuterdaahls memoarer*. Lund 1920, s. 423.

²⁴ *Svenska slätkalendern* 1913 s. 1189. Brev från Carolina Winberg till Henrik Reuterdaahl 27/10 1862.

Brev från Emilie Thomander (född Meyer) till Carolina Winberg 30/5 1834. Handskriftsavdelningen, LUB.

²⁵ Odén, Birgitta, *De äldre i samhället – Förr. Fem föreläsningar*. I *Projektet De äldre i samhället – förr, nu och i framtiden*. Arbetsrapport nr 22. Lund 1985, s. 26; Zitomersky, Joseph, *Familjen som vårdresurs för de äldre. En historisk-konceptuell ansats*. I *Projektet De äldre i samhället – förr, nu och i framtiden*. Del 2: Probleminventeringar. Red Lars Tornstam. Stockholm 1983, s. 174.

²⁶ Artacus, Irene, *Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås*. Uppsala 1992, s. 58–59.

²⁷ Artaeus, Irene, *Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås*. Uppsala 1992, s. 81–84; Wiesner, Merry, *Spinning Out Capital: Women's Work in the Early Modern Economy*. I *Becoming Visible. Women in European History*. Red Bridenthal, Koontz, Stuard. Boston 1987, s. 227–228.

²⁸ Lunander, Elsa, *Borgaren blir företagare. Studier kring ekonomiska, sociala och politiska förhållanden i förändringens Örebro under 1800-talet*. Hallsberg 1988, s. 70–71; Artaeus, Irene, *Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås*. Uppsala 1992, s. 59.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, forn-kunskap och be-skrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR).

Brev och manus till redaktionen adresseras till redaktören, arkivarie Bengt Danielson, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 1995, 100 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren, arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., landsarkivarie Anna-Christina Ulfsparré, Lund, v.ordf., arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, v.sekr., arkivarie Göran Larsson, Lund, skattmästare, samt professor Hans Andersson, Lund, professor Björn Berglund, Lund, arkivarie Bengt Danielson, Lund, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, högskolelektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjärdis Kristenson, Lund, professor Lars Larsson, V. Nöbbelöv, docent Nils Lewan, Lund, länsmuseichef Monika Minnhagen-Alvsten, Kristianstad, länsmuseichef Bengt-Arne Person, Varberg, länsantikvarie Björn Petersen, Halmstad, docent Anders Salomonsson, Lund, docent Sten Skansjö, Lund, länsantikvarie Leifh Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tägil, Lund. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

LARS HALLBERG »Slå hjärtat sönder i dem!»
Gustav Vasas aktioner i Blekinge och Tyskland mot forna dackemän

1

EVA HELEN ULVROS Kvinnor i grosshandlarfamiljen Winberg
i Karlshamn under 1800-talet

20

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm.